

A-8951

KEISER

JOSEPH II

SUURMEESTE ELULOOD Nr. 47
EESTI KIRJANDUSE SELTSI
BIOGRAAFILINE SEERIA
ILMUB 6 NUMBRIT AASTAS
TARTU, 30. DETS. 1938. Nr. 6

KEISER JOSEPH II

II JOSEPH

EESTI KIRJANDUSE SELTSI
TARTU, 1938

A. LAAS

KEISER
JOSEPH II

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1938

TEGEV JA VASTUTAV TOIMETAJA
DANIEL PALGI

Toimetuse aadress: Eesti Kirjanduse Selts, Tartu

5844/

A-8451

EESTI KIRJANDUSE SELTSI TRÜKIKODA
TARTU, 1939

I.

AUSTRIA AJALOOLINE TAUST.

Austria riik oli uueaja sünnitis ning ta tekimine tihedalt seotud Habsburgide suguvõsast valitsejatega. Keskajal esinesid Austriat moodustavad osad veel iseseisvate riiklike üksustena, erinedes omavahel rahvuselt, keelelt, kultuurilt ja poliitikalt. Austria Habsburgide korduvate katsete järel ühendada oma pärusmaadega Böömi ja Ungari õnnestus viimaks Böömi liitumine päriluse teel 1526. a. ja siitpeale esines ka Austria juba iseseisva riigina, kuna Türgi poolt vallutatud Ungarist saavutati vaid teiste pärusmaadega külgnev kolmandik.

Enamus Austria Habsburgest olid hoolsad, uhked, vanameelsed ning tööinnukad valitsejad. Millalgi polnud nad vaimustatud üksnes ideist, vaid olid alati olupoliitikud, kasutades iga soodsat juhus oma eesmärkide taotlusteks. Eesmärgid aga olid neil kõigil ühtlased: oma territooriumi suurendamine ja mõjuvõimu laiendamine. Maade hankimisel kasutasid nad iseloomulikke abinõusid — abiellumisi või sõdu. Sõjad olid eeskätt tingitud abielulepingute kaudu saavutatu kättevõitmiseks. Seejuures ei tegutsenud Habsburgid rahva ega riigi, vaid peamiselt dünastia huvides. Kui mõnikord isiklikud

püüded rahva ja riigi huvidega ühtusid, siis oles see enam oludest kui tahtest.

XVII sajandi teist ja XVIII sajandi esimest poolt võiks nimetada Euroopa dünastiliste ja territoriaalsete sõdade klassiliseks ajastuks. Austria Habsburgide välispoliitilised sihid sel ajal olid sirgjoonelised ja püsivad: lõunas — türklastelt Ungari ja Transilvaania taasvallutamine, põhjas — hegemoonia Saksa riikide üle, läänes — prantslaste Reini taga hoidmine ja edelas — võimu säilitamine Itaalias. Poliitilised konstellatsioonid muutusid küll vahetevahel, kuid need sihid olid mõjul kogu sajandi.

Et sõdu pidada kahel frondil kahe põlise vaenlasega, prantslaste ja türklastega, selleks ei piisanud Austria monarhial küllaldaselt jõudu. Vähekultuurse Türgi vastu sõdida kuidagi suudeti: a. 1683—1697 ja 1715—1718 saavutati türklaste üle terve rida kuulsaid võite ja omandati Ungari ja Transilvaania lõplikult. Kestvalt ja vahelduva õnnega võideldi ka prantslastega, kuid Austria monarhia, puudulik oma seesmiselt korraldajana ja vaene ning kurnatud alalistest sõdadest, ei suutnud jagu saada eeskujulikult tsentraliseeritud rikkast Louis XIV aegsest Prantsusmaast. XVII saj. teisel poolel peetud sõdades kaotasid Habsburgid prantslastele diplomaatiliselt ja sõjaliselt. Hispaania pärilussõjas, kui Austria ühines Inglismaa ja Madalmaadega, kaotasid aga prantslased. Sõja tulemusena sai Austria omale Hispaania pärandina a. 1714 muude valduste hulgas Hispaania Madalmaad ja Lombardia. Seejuures oli Austriale oluline Inglismaa aineiline abi.

Austria, kujunedes iseseisvaks, suveräänseks riigiks, ei eraldunud aga riigiõiguslikult Saksa-Prantsusmaast, vaid ta kuulus oma Saksa-Austria pärus-

maade ja Böömiga ikka veel Saksa rahvuse Püha Rooma riiki. Saksa keisrikroon sai päritavaks Austria Habsburgidele ja keisri saadikud võtsid osa Saksa riigipäevast ja valimistest. Seejuures omasid Austria aadlikud Saksa riigi õigusi, kuid ei kandnud selle kohustusi. Saksa vürstiriigid omakorda tunnustasid aga Austriat kui neist võimsamat riiki, kes oli suuteline tasakaalustama Euroopa poliitikat, kaitsema nende vabadusi ja hüvesid. Tõusnud Euroopa suurriikide hulka, omas Austria veel üldeuroopalikku tähtsust ja seda mitte üksnes oma mõjuvõimu ja territooriaalse suuruse, vaid ka Habsburgide dünastia mõju tõttu.

Ajastut XVII sajandi keskpaigast kuni XVIII sajandi teise pooleni nimetatakse Lääne-Euroopas absolutismi-ajastuks, s. t. ajaks, mil poliitilise absolutismiga kaasnes eelneva seisusliku monarhia-ajastu pärandina feodalismi teatud sotsiaalseid elemente. Üleminek absolutismile sündis aja jooksul, püüdes seejuures seisuslikku korda lepitada riiklikkude nõuetega, jättes privileeeritud seisustele, s. o. aadlile ja vaimulikele nende eesõigused. Majanduslikult sündis üleminek naturaalmajanduselt rahamajandusele, mis andis valitsejaile võimaluse murda privileeeritud seisuste poliitilist mõjuvõimu. Raha võimaldas valitsejail pidada ka seisustest, eriti aadlist sõltumatut sõjaväge. Raha andis võimaluse pidada ametnikke, kes polnud seotud oma seisuste huvidega ega traditsioonidega, vaid allusid juba palgamaksjale ning olid talle kuulekad. Raha oli ka tõhusaimaks vahendiks, mis võimaldas valitsejail hariduselu eest hoolitsemist, ning õukond sai tähtsaimaks kultuuriliseks keskuseks.

Uus režiim tundus kahtlemata demokraatlikum kui endine. Olles ühtlaselt käibel igäühe

käes omab raha juba iseenesest demokraatlikku iseloomu, ja monarh, vajades oma mõjuvõimu suurendamiseks alatasa raha, lähenes nii mõnelgi juhul rahadega inimestele nende päritolust hoolimata. Juba seegi pinnaline joon tegi absolutismi alama seisuse juures populaarsemaks. Tsentraliseeritud valitsemisviisiga kindlustas valitsus maal enam-vähem rahu ja julgeoleku. Alaline sõjavägi tagas riigikaitse ja võimaldas riigipiiride laiendamistki. Ehkki maksud olid suured ja rasked, olid nad siiski enam-vähem stabiilsed ja ei valmistanud üllatusi oma kõikumisega. Tööstus ja kaubandus olid küll riikliku eestkoste all, kuid see mõjutas siiski ergutavalt nende arenemist, andes kümneile tuhandeile inimestele elatist. Kaubanduse eest hoolitsemine nõudis teede parandamist, korraldamist, järelevalvet jne., mis omakorda soodustasid elu ja liikumist siseriigis kui ka suhtlemist teiste maadega.

Sellel kõigel ei puudunud ka oma pahed. Uute hüvede eest tuli ometi hinda maksta, kõik isiklik tuli ohverdada riigi, s. t. monarhia huvidele. Valitseja eesmärgiks oli riigi kuulsus, selle maa-alaline suurenemine, isikliku võimu ja au kindlustamine; riigielanikud olid vaid monarhi sihtide taotlusvahendid. Isiklik elu pidi kaduma üldiste hüvede ja nõuete ees, ta võis esile tulla vaid niipalju, kuipalju see viimaseid ei seganud. Nii oli paremal juhul, halvemal aga otsustasid monarhi dünastilised püüdlused tervete rahvaste saatusi, tükeldades ja vahetades maid ja muutes riikide piire.

Absolutism Austria mais oli konservatiivset laadi juba kohalikkude olude tõttu. Maa geograafilisest asendist olenes riigi põllumajanduslik iseloom, kuna tööstus ja kaubandus olid ja

said vähe areneda, sest riik ulatus mereni vaid ühe osaga, nimelt lõunapiiril. Puudusid ka laevasõiduks kõlblikud jõed. Doonau leidis vähe kasutamist, sest lõunaosa kuulus veel Türgi valdusesse. Tööstuse ja kaubanduse vähese arenemise tõttu ei leidnud rikkalikud loodusvarad kuigi palju kasutamist. Riigil oli raha hankimiseks vähe võimalusi ja ainukeseks tuluallikaks oli rahva koormamine igasuguste maksude ja kohustistega. Selline elementaarne abinõu Austria finantspoliitikas püsis kuni Maria Theresia valitsema hakkamiseni 1740. a. Habsburgidele oli omane alatine rahapuudus, rahata pole aga riik võimeline suuris mõõtmeis edukalt funktsioneerima. Teiseks Austria nõrkuseks oli maade laialipaisatus. Pärusmaad (Austria, Steiermark, Krain ja Kärnten, Tirool, Böömi, Määri ja Ungari kuningriik) tungisid kiilundina teiste Saksa riikide vahele, olles ühendatud üksikute teede kaudu, nii näit. Tirooli ühendas riigi keskusga ainult üks tee. Veel halvem oli lugu kaugel asuvate A. Madalmaadega ja Itaalia provintsidega (Milaano, Toskaana ja ajutiselt kuulusid Austriale ka Parma, Napoli ja Sitsiilia), milledega ühenduse pidamine toimus teiste riikide kaudu. Kolmandaks puudus tal absoluutse monarhia tähtsaim relv — ühtlaselt organiseeritud tsentraalsed asutised. Puudus ühine kõrgeim asutis, kust kõik instruktsioonid ja korraldused oleksid lähtunud ning mille kaudu riiklikust aparatuurist ja tema tegevusest oleks võimalik olnud saada üldist ülevaadet. Valitsus, eriti aga kohalikkude provintside valitsused olid veel tugevasti sõltuvad privilegeeritud seisustest ja maapäevadest. Habsburgidel tuli seisuste ja provintside võimupüüetega pidada veel alalist võitlust ajal, mil teistes Lääne-Euroopa monar-

histlikes riiges oli tsentralisatsioon juba teostatud. Privilegeeritud seisused nõustusid riigi korraldustega vaid niivõrd, kuivõrd need nende privileege ei riivanud, kui aga valitsus tahtis uuendusi kehtima panna, tuli seks enne seisustega maapäevade kaudu kokku leppida. Maksude määramine oli privilegeeritute õiguseks. Raskeimaks küsimuseks oligi kokkuleppimine maksude suuruse ja sõdurite arvu suhtes, eriti sõja puhul. Neis küsimustes tuli valitsusel iga provintsi eraldi kokku leppida. Seejuures olid läbirääkimised ja kogu asjaajamine äärmiselt aeglased ja millalgi ei saadud nõutavat summat ja sõdurite arvu kokku. Sõdurid olid halvasti varustatud, vanade, ajastlänud relvadega, nõrgalt distsiplineeritud, viletsalt rõivastatud jne. Oli terve rida vanemaid kindraleid ja ohvitseri, kes iialgi teenistusse ei ilmunud, kuid siiski said palka.

Riigi õiglasest majanduspoliitikast polnud juttugi. Eelarve ei olnud täpne, valitsus elas kuidagi päevast päeva, samuti ei teostatud riigimajanduses mingisugust kontrolli kindla süsteemi järgi. Keskvõim ja kohalikud asutised ei tundnud sageli oma ülesandeid ja toimisid maksudega ebaõiglaselt oma äranägemise järgi. Maksude kontrolli puuduse all kannatas rahvas ja ka valitsus. Osa maksudest renditi välja ja maksunõudjad viisid rahva ülekohtuse käitumise ja nõuetega meeletele.

Talupojad, riigi tähtsaim ja arvukaim kiht, kelledel lasusid peamiselt riigikaitse ja maksude maksmine, olid vaesed ja sunnismaised ning töödega ja senioraalkohustistega üle koormatud. Ka tuli neil mõisniku ülekohtu all sageli tublisti kannatada.

Õiguslikud olud Austria pärusmais olid

veel keskaegsed. Kohtus valitses läänindusaegne korratus ja juriidilised normid ristusid. Igal provintsil, igal ringkonnal, peaaegu igal linnal, seisusel ja korporatsioonidel oli teistest erinev õigusemõistmine. Kõigil olid oma privileegid, ja riiklikust ühtlusest polnud juttugi. Lõpuks ei olnud kohus administratsioonist eraldatud.

II.

VALGUSTATUD ABSOLUTISM.

XVIII sajandi teine pool on huvitavamaid ajajärke Euroopa ajaloos: esiteks juba valitsevate isikute poolest, kes teostasid suuri laialdasi reforme, ja teiseks oli see ajajärk ühtlasi ettevalmistavaks, üleminekuajaks järgnevale XIX sajandile. Ülemineku-, ettevalmistus-ajajärguks oli Prantsusmaale suur revolutsioon, kuna Austrias ja Preisimaal sündis ülemineku enam-vähem rahulikult reformide teel. Valgustusajastu XVIII saj. teisel poolel oli suurte muudatuste ajaks. Valgustusajastu vaimne olemus on õieti pika arenemisprotsessi tulemus ja mitmekesisest ajaloolisist tegureist põhjustatud. See ideestik baseerub humanismi ja reformatioonist pärinevail algeil ja eksaktteaduste erakordseil saavutustel. Juba humanism, s. t. vaimne vool, mis XIV—XV saj. rõhutas vaimse elu ja isiku vabastamise tähtsust keskaegse asketismi ja katoliku kiriku usulise süsteemi alt, andes maisele elule ja selle hüvedele omaette väärtuse, juhtis tähelepanu inimese vaba arenemise tähtsusele, tahte iseseisvusele ja mõistuse kõikvõimsusele. Et humanism oli puhtaristokraatset laadi liikumine ja tema kandjaks vaid massist erinev

väikearvuline vaimueliit, kes ei laskunud rahva juurde ega püüdnud oma vaateid tegelikult ühiskondliku elu teenistusse rakendada, siis sai see liikumine tuntuks loomulikult ainult vähestele ja ületati palju suuremast, jõulisemast ja laialdasemast liikumisest, nagu seda oli reformatsioon. Viimane aga omakorda kutsus esile vastureformatsiooni, veriseid usundilisi võitlusi, ranget dogmaatilisi vaidlusi, mille tulemusena isegi protestantism hakkas eitama inimese mõistuse tähtsust. Keset sellist sallimatust, üksteist hävitavat võitlust, vaidlusi jne. jäid inimlikud huvid ja hüved jällegi tagaplaanile ning rõhutati uuesti usulisi elamusi ja õndsakssaamist. Sellest raskest vaimsest kriisist päästis inimkonna teaduste ennenägematu arenemine XVII saj-l. Teaduslikud ja filosoofilised huvid pääsesid esikohale ning see vabastas inimese tegeliku elu usundi kõikehaarava mõju alt, pöörates enam tähelepanu inimese vabale tahtele. Eriti suurelt mõjus siin loodusteaduse arenemine, mis aitas kaasa uue maailmavaate kujunemisele. Keskajal etendas loodusteadus skolastilises haridussüsteemis vähest osa. Isegi humanistid pöörasid talle vähe tähelepanu, tõlgendades loodusnähtusi sageli jumala tahtena. Loodusteaduse tõeline arenemine algas alles XVII sajandil, mil rahvaste ja riikide üldine majanduslik konjunktuur muutus soodsaks rikastumisele peamiselt uute maade avastamise ja koloniaalkaubanduse tagajärjel ning see pani omakorda aluse vaimse kultuuri õitsengule. Riigivõimud, eriti vägevad ja võimsad monarhid, hakkasid soodustama teaduslikku uurimistööd, kutsusid ellu kõrgemaid haridusasutisi ja võimaldasid teadusmeestel omavahel rahvusvaheliselt suhelda.

XVIII saj. valgustusfilosoofia päriski eelmi-

selt sajandilt vankumatu usu looduse otstarbekohasusse. Sellise naturalistliku vaateviisi tulemuseks oli püüe leida mehaanilise kausaalsuse põhimõttele alluvaid seaduspärasusi ka inimelus, pidades inimest looduse osaks. Loodusteaduse abil loodeti jõuda inimese ja ühiskonna paremale mõistmisele ja korraldamisele. Looduses valitsev kord ja seaduspärasus tuli kehtima panna ka ühiskondlikus elus, kus senini oli puudunud harmoonia eri elementide vahel. Loodusteaduslik tunnetamine ja tema seaduspärasuse rakendamine ka teistele aladele omas erakordset suurt mõju valgustusajastul, nii et seda filosoofilist sajandit võiks niisama hästi nimetada ka loodusteaduse- või matemaatika-sajandiks.

Õigus- ja riigiteaduse loosungiks sai *jus naturale* — loodusõigus, mille sisuks on jällegi nõue mõistuse järele. Mõistus üksi otsustab, mis on õige, mis vale. Loodusõigus esineb siin osaliselt kõrvuti positiivse, s. o. maksva õigusega, on aga sihitud peamiselt rooma õiguse vastu. Siingi on oluliseks seniste teokraatlike riigitekkimisteooriate eitamine, mille järgi võimukandja on oma õigused saanud jumalalt, mis tundus nüüd mõistuse vastu käivana. Püütakse luua uusi teooriaid, mis oleksid enam mõistus- ja looduspärased.

Tekkis loodusõiguslik kool, mille vaatekohalt õigus on ainupärane, muutmatu ning ühine kõigile rahvustele kõigil ajajärkudel ja mis vaatas riigile kui indiviidide leppele rajatud vabale ja teadlikule tahtele. Selle õpetuse järgi olevat inimesed kokku leppinud, üksteisega lepingu teinud, et saada tugevamat kaitset väliste mõjurite vastu, pannes seega aluse riiklikule võimule ja üldkorrale, kusjuures lepinguosalisel kohustusid alistuma kehtivale leppele. Vaidlust teki-

tas aga seejuures küsimus, kas rahva tahtel tekkinud võim on piiramatu ja vastutamatu ja kas rahvas võib tagasi saada oma õigusi, mis on antud valitsejale, kui see oma kohustusi ei pea. Selle kohta tekkisid kahe sugused õpetused. Neist tähtsaim on inglase Th. Hobbes'i teooria, mis tunnustas piiramatu võimuga absolutismi, kuna aga J. Locke pooldas piiratud võimuga monarhiat, kus monarh on alistuv enda poolt antud seadustele.

Neid inglise teadusmeeste loodud lepinguteooriaid arendasid edasi mandri teadlased. Neist tähtsaim, prantsuse kirjanik ja filosoof Voltaire, olles küll piiramatu ainuvalitsuse pooldaja, nõudis siiski monarhilt heatahtlikku valitsemist ja reforme rahva hüvedes. Võideldes vaimse vabaduse eest, vihates katoliku kirikut ja ebausku kui rahva pimestajaid, nõudis ta ka mõningaid sotsiaalseid uuendusi, nagu kohtu-uurimise ja karistuste inimlikumaks muutmist, maksude õiglasemat jaotust, pärisorjuse kaotust, sõna-, trüki- ja usuvabadust. Tunnustades inimesi sündimise poolest üheväärseks, ei armastanud ta siiski massi, põlgas lihtrahvast ega pidanud neid poliitiliste õiguste vääriliseks, vaid juhitavaiks ja käsualuseiks, kes peavad pimesi alistuma monarhi korraldustele.

Valgustusajastu hilisemad riigiteoreetikud lähevad veelgi kaugemale. Neist Ch. de S. Montesquieu loob kuulsa võimude lahususe teooria: seadustandev, täidesaatev ja kohtuvõim peavad olema üksteisest sõltumatud. Mitte monarh, vaid ministrid peavad rahva ees vastutavad olema maksma pandavate seaduste ja määruste eest. Temast veel kaugemale läheb J. J. Rousseau, kes rõhutab kõikjal rahva suveräänsust ja kõikvõimsust.

See loodusõiguslik õpetus levis Inglismaalt ja Prantsusmaalt ka Saksamaale, kuid temale sai seal osaks pisut teissugune teaduslik käsitus. Saksa loodusõigus, kuigi ta puudutas lepinguteooriaid, ei läinud riigikorra reformi nõudmises nii kaugele. Saksa loodusõiguslased S. Pufendorf, Ch. Thomasius ja Ch. Wolff võitlesid suure innuga absolutistliku dogma eest. Monarh ei ole seadusega seotud, tal on vaid moraalne kohustus oma rahva vastu.

Saksa loodusõigus tunnustab riigivõimu jagamatuks, piiramatuks ja vastutamatuks ning eitab feodaalsete institutsioonide ja privileegide õigusi. Vali, kõikvõimas absolutism pehmentati kohusetundega, kusjuures rahva hüved peeti kõrgeimaks seaduseks. Valitseja õigustega käivad kaasas kohustused. Temale on ülevõim antud selleks, et ta riigi hüvedes valitseks. Monarh on kohustatud ka enese antud seadustele alistuma, kuid pole selleks sunnitud. Elu, vabadus ja omandiõigus on inimõigused, mida valitseja on kohustatud igasugu vägivalla vastu kaitsema; ta peab hoolitsema ka rahva materiaalsete ja vaimsete huvide eest. Ususallivus võib kehtida, kui see üldist rahu ei häiri.

Millist mõju avaldasid sellised vaimsed püüdlused riigivalitsejaisse ja milles õieti seisneb valgustus kui niisugune absolutistlikus riigis? Tutvudes valgustusajastu üldpõhimõtete ja uute maailmavaadetega, mis haarasid riigi- ja ühiskonna-elu tema mitmekesisuses, ei võinud see mõju avaldamata jätta ka Euroopa suurematesse monarhidesse, kes tahestahtmata pidid üldiste olude sunnil riiklikul alal mõningaid uuendusi ette võtma, sest absolutistlik monarhia sellisel kujul, nagu ta oli Euroopa võimsamais suur-

riiges, ei võinud olla kooskõlas uute seisukohtadega. Mida rohkem edasi, seda vähem võis ta vastata uueaja nõuetele. XVIII saj. teisel poolel püüavad monarhid kindlustada riigi absolutistlikku iseloomu ja otsustavad hävitada privileeeritud seisuste, aadli ja vaimulikkude, poliitilisi ja sotsiaalseid privileege, mis riiklikku aparaatuuri tema püüdlusis ainult tõkestasid. Riik ei võinud olelda ilma alamateta, sest neist ta ju koosnes. Esimese heaolu olenes rahva hüvedest ja sellest mitteamusaamine oleks viinud monarhia hukkamisele.

Levis arusaamine, et riigi oluliseks toeks on ainult alamrahvas, talupojad ja sellest pidid aru saama ka need valitsejad, kes ei tahtnud laskuda samale tasemele, millel oli Prantsusmaa enne revolutsiooni. Tekkinud valgustusajastu printsiibid suutsid siin olla ainult tõukejõuks, mis hoogustasid praktilisele tegevusele ja andsid sellele humaanse ilme. Kuid tegelikult ei teostatud reforme Austrias ja Preisis ainult valgustusajastu ideestiku nimel ega lõppenud ka nende elluviimisega veel reformide vajadus, vaid üks reform kutsus esile teise. Valgustatud absolutismi nimetus ei iseloomusta küll seda ajastut päriselt, sest sõnale valgustus on siin antud suurem tähendus, võrreldes tema reaalse tähendusega, mis tal oli kitsalt-riiklikus sfääris.

Reformid, mida tähtsamad valgustatud absolutistid tegelikult teostasid, olid üldjoontes järgmised: piirati aadli privileege, parandati talupoegade õiguslikku seisundit, kodifitseeriti seadusi, muudeti kohtupidamine inimlikumaks, parandati administratsiooni, pandi rohkem rõhku rahva haridusele, vähendati tsensuuri survet ja pandi kehtima osaline ususallivus. Katoliiklikes mais vähendati vaimulikkude mõju riigielusse, võõran-

dati kiriku maid, suleti kloostreid, võeti vaimulikelt hariduse juhtimine ning sunniti neid ka makse maksma.

Valgustatud absolutism oli XVIII saj. teisel poolel üldeuroopalikuks nähtuseks ja vaevalt leidis Euroopas riiki, kus ta ei oleks vähemalt osaliselt esinenud. Valgustatud absolutistide hulgas omab täie õigusega esikoha Austria keiser Joseph II, sest tema teostas loetletud reformid tegelikult täies ulatuses, kuigi ta jääb kaugele taha Preisi kuningast Friedrich II (1740—1786) selle ajastu ideede teoreetilises käsitluses. Friedrich II aga teostas reforme vähemas ulatuses ja pinnalisemalt kui Joseph II. Tähtsamate valgustusajastu monarhide hulka arvatakse tavaliselt ka Vene keisrinna Katarina II (1762—1796) kui samal ajal valitsev monarh ja valgustusfilosoofia innukas pooldaja, kes oma valitsuse esimesel perioodil unistas reformidest selle aja vaimus. Tegelikult suutis ta aga teostada kavatsetud reformidest äärmiselt vähe, muutudes ise aja jooksul ikka enam ja enam tagurlikumaks. Ajal, mil teised valgustatud absolutistid piirasid aadli eesõigusi, suurenesid need Venemaal, samuti süvenes ja laienes maa-alaliselt ka pärisorjus. Keisrinnal ebaõnnestus ka seaduste ümbertöötamine, ja reformidest, mis teostati, oli tulu vaid aadlil. Üldiselt monarhid meelitasid filosoofe, otsisid nende sõprust ja poolehoidu, kirjutasid teaduslikke traktaate, ja Friedrich II segas end isegi kirjanduslikesse vaidlusesse, kaitsedes Voltaire'i Rousseau ja Helvetiuse vastu ning meelitas Voltaire'i tükiks ajaks oma juurde elama. Samuti kutsus Katariina II entsüklopedisti Diderot Peterburi. Kuid valgustatud absolutistid ei teostanud midagi neist ideedest, mis neile poleks

kasulik olnud. Praktiliselt võtsid nad filosoofidelt ainult seda, mis ühtus riigi reaalseste nõuetega, ja isegi kultuurilisis üritusis taotlesid nad poliitilist võimu. Nõuded nagu ususallivus, pärisorjuse kaotamine, kõikide üheõiguslus seaduse ees ja maksustamisel, mida selle aja riigiteoreetikud nõudsid ja mis vähehaaval said hädatarvilikeks ja üldisteks nõudeiks riigile, esitas juba elu ise.

Valgustusajastu ideede mõju oli nii suur, et tegelikult neile allusid isegi niisugused inimesed, kes ei tundnudki kaasa selle ajajärgu üritustele. Üldine olukord oli vaidlematult muutunud kriitiliseks. See oli tingitud elust enesest, sest väärnähtused olid kõigile silmapaistvad. Valitsusele oli otse ohtlik neid väärnähtusi mitte kõrvaldada ja üldiselt väljakujunenud vaadete järgi mitte toimida, arvestades veel seda, et naabrite juures uuendusi ette võeti ning nende tulemused olid ahvatlevad. Selliseks valgustusideede mittepooledajaks ja isegi põlgajaks võiks täie õigusega nimetada Austria keisrinnat *Maria Theresiat* (1740—1780). Ta polnud isiklikult selle aja teoreetikute õpetustega tuttavgi. Ta otse vihkas neid kui jumalasalgajaid, kelledest ta ei suutnud aru saada. Kuid tagakiusatud protestandid emigreerusid ja nii tuli jätta neile nende usk, kui taheti säilitada riigile ülikasulikke töötajaid. Sunnismaised talupojad, kes olid mõisniku meelevalda all, polnud suutelised riigikassale makse maksma; sellepärast tuli neile anda vabadus ja parandada nende seisundit. Kohtuid tuli reformeerida, sest senioraalkohtud, kartes väljaminekuid, ei jälitanud roimareid. Privilegee tuli tahestahtmata piirata. Keskaegne tsunftikord takistas arenevat töödust — see tuli kaotada; samuti nõudis riigi majanduslik olu-

kord üleminekut füsiokraatide majanduspoliitika-
kale.

Elu ei oodanud. Vägevad vaenlased seisid piiril, häda oli ukse ees. Maria Theresia ei teinud olude sunnil oma riigi heaks reformide kaudu mitte vähem kui tema suur vastane Preisi kuningas Friedrich II, keda ta küll südamest vihkas, ent ometi oskas näha ja järele teha seda, mis oli kasulik.

Tolleaegseid monarhe nimetati õigusega despootideks selles mõttes, et nad olid teadlikud oma võimust, pidasid end ainukeseks rahva hüvedest arusaajaks ja kogu rahva elu piiramatuks korraldajaks. Igasugu keskaegsed kitsendused nagu seisuste esindused, linnade ja aadli privileegid, samuti ka uue iseloomuga organisatsioonid nagu teaduslikud ühingud ja koolid, mis neid selles tõkestasid, pidid kaduma. Kuid pind selliseiks muutusteks oli tõrges, see nõudis raudset energiat ja väsimatut vaeva vana lammutamisel ja uue loomisel. XVIII saj. monarhid said sellest aru ja tundsid vastutuse raskust, mille võtsid enesele. Monarhid töötasid väsimatult, töötasid veendumuse ja kogu energiaga, töötasid oma abiliste, mõisnikest ametnikkudega, vaadates rahvale kui oma tegevusobjektile, mitte kui subjektile, arvestamata selle tahet või arvamusi. „Kõik rahvale ja ei midagi rahva kaudu“ on üldiselt tuntud hüüdsõna, millega võib iseloomustada neid printsiipe, mis juhtisid riikide poliitilist tegevust XVIII saj. teisel poolel. See vormel oleks päris õige, kui rahva mõiste ühtiks riigi mõistega. Kui Ch. Wolff, Saksa loodusõiguslane ja filosoof, vaatleb riigi eesmärki kui üldiste hüvede suurendamist, alamate õnnelikuks tegemist, ja Saksa vägevaimad monarhid Friedrich II ja Joseph II alatasa sedasama rõhu-

tavad, siis tegelikult ometi nende arusaamised selle saavutamisest osutuvad ekslikuks.

Eespool mainitud Saksa loodusõiguslaste õpetuse on mõlemad monarhid omaks võtnud mõningate reservatsioonidega. Mõlemad on Inglis- ja Prantsusmaal levinenud lepinguteooria vastu. Loomulikult ei saanud ükski valitsev vürst röömustada Locke'i, Montesquieu ja Rousseau õpetusest rahva suveräänsusest, võimude jaotusest, riigilepingu tagastamisest ja revolutsiooni õigusest. Veel vähem muidugi sellised iseteadvad valitseja-iseloomud, nagu seda olid Friedrich II ja Joseph II. Esimene tunnustas küll lepinguteooriat kui riigi tekkimise alust, pilgates senist teokraatlikku teooriat, kuid ta tunnustas seejuures valitseja võimu piiramatust ja vastutamatumatust. Monarh ei pea kellelegi maa peal oma tegevusest aru andma. Monarhia ja absolutism on temale lahutamatu. Kui Friedrichile näisid Inglise ja Prantsuse valgustusajastu vaated utopiatena, siis Saksa loodusõigus ja ka Voltaire avaldasid temasse siiski mõju.

Seevastu on Saksa loodusõigus Josephisse näiliselt vähem mõjunud. Eriti tema riigitekkimise ja -õiguste käsituses ilmneb hoopis teine vaade, olgugi et ta Saksa loodusõiguslaste fraseoloogiaga sageli opereerib. Riigi tekkimise ja võimu käsitamisel laskub ta tagasi teokraatlikule pinnale, toetudes veel keskaegse võimu põhjendele ja Prantsuse absolutismiaegseile, XVII saj. päritolevaile teooriaile.

Niisiis valgustusajastu haaras laialdasi alasid, nõudes ja tuues muutusi ning uuendusi kõikjale. Olles iseloomult Euroopa olustikule mitte eluvõõras, andis ta iseteadvaile ja poliitilist võimu taotlevaile kodanikele rea süsteemi

järjestatud ideid talumatuks muutunud olukorra ümberkujundamiseks. Seega osutus ta elu edasi-viijaks. Sel ideestikul olid loomulikult ka mõned puudused, kuid need polnud põhilist laadi. Suurimaks teeneks on valgustusajastul see, et uute ideeliste võitluste keerises varises lõplikult kokku keskaeg oma traditsioonilise mõtteviisi ja tundevormiga.

III.

MARIA THERESIA.

Maria Theresial, kui ta 1740. aastal 23-aastase noore naisena troonile asus, puudusid iga-sugused kogemused riigi valitsemiseks. Võidel-des aastaid tütre troonilepääsu eest, jättis keiser Karl VI ta siiski riikliku tegevuse vastu ette val-mistamata, isegi ilma vastavate abiliste ja nõu-andjateta. Maria Theresia, kes küll juba 1716. a-st peale esines troonipärijana, sai tava-lise printsessi kasvatusel. Ta abiellus a. 1736 Lothringi hertsogi Franz Stephaniga, kes kaotas Poola pärilussõjas oma hertsogkonna, saades a. 1738 selle asemele Toskaana. Franz Stephan oli ka väeülemaks Türki sõjas, kuid polnud kuigi väljapaistev kuju ei sõjaväes ega ka riiklikus elus. Keiser Karl VI ei osutanud talle mingit tähtsat riiklikku usaldust ega valmistanud teda ka ette kui tulevase valitsejanna abikaasat. Kei-ser oli alles noor mees, vaevalt 56-aastane, kui ta järsku kõigile ootamatult 1740. a. suri ja tütar troonile pidi astuma. Riigi seisukord oli mee-leheitlik: mitte enam kui vaevalt tuhat guldnat riigikassas, nii sise- kui väliskrediit kasutatud,

vähe üksmeelt seisuste ja ministrite vahel, rahvas pealinnas äärmiselt viletsas majanduslikus olukorras ja riik peaaegu üldise hävingu ja huku lävel.

Kuid Maria Theresia päästavad tema loomulik mõistus ja anded, Habsburgidele iseloomulik südidus, tahtejõud ja võime olukorraga kohaneda. Siia lisanduvad veel tema isiklikud omadused: naiselik ilu ja võluvus ning osavus inimesi kohelda. Tema isiku üle on avaldatud terve rida suurepäraseid kirjeldusi ja ülistusi. Tolleaegsed suurriikide saadikud avaldasid alatasa imetlust tema julguse, teravmeelsuse ja võime üle üldisi poliitilisi olusid õieti mõista ja hinnata. Maria Theresia oli ka eeskujulik ja suurepärane abikaasa ja ema. Habsburgide valjust pehmendasid tema naiselik õrnus ning kaastunne. Ta oli perekondlik, siiralt kõlbeline ja sügavalt usklik, kuid ei muutunud kunagi fanaatikuks, vaid alatasa arvestas olusid, ümbrust ja oma kaaslasi. Troonile asudes on Maria Theresia esimeseks sooviks oma armastatud abikaasale saavutada kaasvalitseja-tunnustust ja Saksa rahvuse Püha Rooma riigi keisrikrooni, mis senini oli kuulunud Habsburgide dünastiale. Kuid Franz Stephanil puudusid vastavad vaimsed võimed ja ta ei suutnud anda loodetud tuge oma abikaasa püüetele. Hiljem keisrinna ei pöördunud millalgi tema poole nõu küsima tähtsais riiklikes küsimusis, olgu siis ehk üksnes mõningais rahandusse ja sõjaväkke puutuvais asjus.

Naabervalitsejad suhtusid nooresse kuningannasse algul kui tavalisesse naisesse, kel puuduvad kogemused, ja püüdsid üldist olukorda kasutada oma huvides. Et Maria Theresia ise valitsema hakkab, pealegi kõikvõimsalt, seda ei uskunud keegi, küll aga arvati, et tegelikult hak-

kab valitsema Franz Stephan, kuna Maria Theresia on vaid nimekandja.

Viinis loodeti algul, et Euroopa võimud, kes tunnustasid pragmaatilist sanktsiooni¹⁾, nõustuvad nüüd ka Maria Theresia troonile astumise-ga. Inglismaa tunnustas valitsejannat Austria-vaenulikkusest hoolimata, mis oli pärit Hispaania pärilussõja ajast (1701—1714). Prantsusmaa oli tagasihoidlik. Preisimaaga loodeti kuidagi toime tulla, ja kardeti ainult üht vaenlast — troonipretendenti Baieri kuurvürsti.

Maria Theresiaga ühel ajal pääses Preisis valitsema noor, energiline, valgustusfilosoofia innukaim pooldaja ja kaitsja Friedrich II. Tänu oma isale Friedrich Wilhelm I-le sai Friedrich II isa surma järel, vastandina Maria Theresiale, hästi juhitud ja korraldatud riigi, eeskujulikult kujundatud sõjaväe, täidetud riigikassa ja hästi organiseeritud riigivõimu ja asutised. Preisi kui hästi korraldatud ja tõusev riik oli selleks ajaks jõudnud juba esile kerkida teiste Saksa riikide hulgas. Kuid ta oli väike oma territooriumilt. Rahva loomulik juurdekasv oli suur ja riigi majanduslik tõus hiilgav. Sellest olukorrast oli tarvis leida väljapääsu. Riiklikud ja dünastilised huvid nõudsid maade vallutamist ja mõjuvõimu suurendamist. Preisil kui noorel ja tõusval riigil oli tarvis tungida Euroopa suurriikide perre: selleks oli ju Preisil eeskujulikult organiseeritud ja õptatud alaline sõjavägi. Võistelda Austriaga, kes oli juhtivaimaid Saksa-maal ja üks Euroopa võimsaimaid riike, Fried-

¹⁾ Keiser Karl VI poolt 19. IV 1713 väljakuulutatud Habsburgide perekonnaseadus, mille järgi Habsburgide valdused pidid jaotamatult päranduma esisünni-õiguse alusel otseliinis, meesliini lõppemisel aga siirduma Karli vanemale tütrele.

rich II algul ei kavatsenud. Tal oli esiotsa tarvis vaid riigi piire laiendada ja selleks arvas ta nüüd olevat saabunud soodsa juhuse, mida tuli kasutada. Ta teatab Viini, et on valmis tunnustama Maria Theresiat kui Austria pärusmaade valitsejat ja toetama tema abikaasat Franz Stephanit keisriks saamisel, kui temale antakse vastutasuks osa Sileesiast. Et Maria Theresia vabatahtlikult ei nõustunud, tungis Friedrich II otsekohe Sileesiasse. Mollwitz'i lahingus lõi ta Austria vägesid ja vallutas suure osa Sileesiast. Seejärel esitasid Austriale trooninõudeid Baieri kuurvürst ja Poola kuningas Saksi kuurvürstina.

Hispaania ja Sardiinia püüdsid vallutada maid Itaalias, ja Prantsusmaa, kuigi ta oli tunnustanud pragmaatilist sanktsiooni, ühines Baieriga ja paiskas 42 000-lise väe Reini äärde. Ainult Inglismaa lubas toetada Austriat. Prantsuse-Baieri ühendatud väed vallutasid suure osa Austriast, ja Böömi seisused tunnustasid Baieri kuurvürsti kui Böömi kuningat, kes ka 1742. a. valiti Saksa keisriks. Austria päästis ainult tema riiklik omapära: temal kui riigil puudus keskus, puudus, nii öelda, riigi süda, kust kõik oleks lähtunud kui tervikust, nagu see sündis Prantsusmaal, Hispaanias ja Venemaal. Et Austria seisis koos üksikuist osist, siis ühe osa eraldumine polnud veel olemasolu-küsimuseks. Nii toimus XVIII saj. tema territoriaalses koosseisus terve rida vahelduvaid muutusi, ilma et see oleks võinud kujuneda saatuslikuks. Maria Theresia oskas võimalusi ja olusid kasutada ning näitas seejuures tähelepanu äratavat energiat. Ta innustas Inglismaad Prantsusmaa kui oma põlise vaenlase vastu energilisemale tegevusele. Ta saavutas Inglismaalt ka ainelist abi; tegi

Preisiga eraldi rahu, loovutas ajutiselt, nagu ta ise uskus, Sileesia; andis üldise amnestia keisrit tunnustanud vürstidele maa-aladel, mis tagasi võideti; tegi a. 1741 Ungari opositsioonile järeleandmisi ja saavutas viiekuiste läbirääkimiste järel sealt rahalist ja sõjaväelist abi. Pressburgi riigipäev oli Maria Theresiale raskeimaks ja suurimaks tuleprooviks. Siin oli palju kaalul. Saada tuge ja abi, ning mitte palju loovutada oma õigusest — see nõudis osavust ja meelegindlust ajal, mil vaenlaste ring ümber riigi ikka enam koomale tõmbus. Sellega toime tulla oli noore, kogenemata valitsejanna kohta äärmiselt suureks ja raskeks ülesandeks. Austria pärilussõda lõppes Aacheni rahuga (1748), mille järel Austria tuli sõjast välja võrdlemisi väikeste kaotustega, loovutades Sileesia ilma Teschenita Preisile ja osa oma Itaalia-valdusest Sardiinia kuningale ja Hispaaniale.

Maria Theresia ei suutnud unustada Sileesia kaotust. Tagasi võita see Austria krooni pärl, nagu ta seda ise nimetas, saab tema valitsusaja välispoliitika suunaks. Maria Theresia nõrkuseks peetaksegi seda, et ta ei suutnud loobuda Sileesia tagasivõitmise mõttest. Sellest ka sõjad tema valitsusaja kestel.

Sõdade ajal ilmsid vana korra puudused teravalt ja Maria Theresial tuli tahtmatult asuda nende puuduste kõrvaldamisele. Tema sisepoliitika omapärasus seisabki selles, et ta oskas õieti näha väärnähtusi ja leida vastavaid abinõusid nende kõrvaldamiseks. Et riik võiks vastu panna raskeile välispoliitilisile oludele ja sõdadele, selleks oli tarvis siseriiklikku rahu, julgeolekut, kiirelt funktsioneerivat administratsiooni, täit riigikassat ja hästi organiseeritud ning varustatud sõjaväge. Maria Theresia teos-

tab rea reforme, mille põhilaad ühtub teatud määral valgustusfilosoofide nõuetega, kuigi ta ise lähtub sundivast paratamatusest — säilitada riiki kui niisugust. Et ta seejuures oma kohustusi ja ülesandeid pisut sügavamalt ja vastutus-tundlikumalt võttis kui tema eelkäijad, olenes ajanõudeist. Rahvas ja riiklik elu olid üldiselt kogu Euroopas enam arenenud, nõudlikumaks ja teadlikumaks muutunud ning üldine arenemisuund nõudis muutust tardunud ja takerdunud eluvormides. Mõistes olukorda, mainib ka Maria Theresia ise ühes oma kirjas, et tema kohustused riigi vastu on palju suuremad kui dünastia vastu. Ta tahtvat oma riiki meelsamini näha vaenlase kui ebasobiva järglase valitsuse all.

Oma valitsemisaja esimesel poolel on ta täis innukust, loomisrõõmu ja sügavat vastutustunnet. Peaaegu 13 a. tegutseb ja valitseb ta peamiselt üksinda, kuni leiab enesele tubli abilise ja väärrika kaastöölise vürst W. Kaunitz'is, kes sai kauaaegseks mõjuvõimsaks kantsleriks (1753—1792). Esimene periood oli suurte sõdade ajastu ja reformid, mis ette võeti, puudutasid peaasjalikult kõige hädisemaid kohti riiklikus elus, administratsiooni ja sõjaväge, kuna teisel perioodil, mil isiklikud elamused olid teda tundlikumaks teinud ja humaansed, loodusõiguslikud ideed enam võimule pääsenud, muutusid Maria Theresia võimusaäilitamise ja -suurenduse püüded kooskõlastatuiks üldinimlikkusega ning ta hakkas rohkem hoolitsema rahva hüvede eest. Olgu Maria Theresia reformide üldiseloomustamiseks veel öeldud, et kogu tema tegevust läbib punase joonena isiklike ja ühiskondlike huvide allutamine riiklikele. Kõik need reformid taotlesid praktilisi eesmärke, ja seejärel puudus neis kava- ja järjekindlus. Kõik

nad olid pinnalised ja poolikud, olenedes tublisti tema isiklikest vaateist, kalduvusist ja sümpaatiast aristokraatialle ning usule, mis ei lubanud otsustavalt endist korda muuta. Sügav-naise-lik taktitunne ei lubanud tegutseda järsult ja otsustavalt. Tema valitsusaja lõpul jäi veel palju vana järele, ehkki Austria a. 1780 oli hoopis teisem kui tema valitsuse algul a. 1740.

Osalt oma sümpaatiast kõrgema seisuse vastu keisrinna ei puudutanud seisuslikku korda, mis ei tundunud valitsusele ohtlikuna, vaid kogu ni kasulikuna, sest seisused osutasid riigile teeneid, võttes endale ülesandeid administratsiooni alal. Seevastu ei meeldinud Maria Theresiale sugugi linnade omavalitsused; nende võimu piiras ta tunduvalt.

Maria Theresia haldusreform oli sihitud peaaesjalikult kõrgeima administratiivse asutise loomiseks, tsentralisatsiooniks. Senised iga provintsi kohta üksikult funktsioneerivad asutised, õuekantseleid, olid ajast ja arust; oli tarvis üht asutist ning selleks ühendati senine Böömi ja Austria üheks ministeeriumiks, mis kandis ühendatud Austria-Böömi õuekantselei nime. Selle asutise kompetentsi kuulus esialgu sisepoliitika ja finantsasjandus, kuna hiljem asjade segasuse ja keerukuse tõttu eraldati finantsasjandus ning loodi viimase jaoks kolm eri keskasutist: kammerkolleegium, mille kompetentsi kuulusid riigi sissetulekud ja väljaminekud, generaalkassa, mis vastas riigi maksuametile, ja maksupalat — riigikontroll. Kuid Austria-Böömi õuekantselei kõrval, mis oli loodud pärusmaade jaoks, püsis edasi Illüüria-Banaadi ja Ungari-Transilvaania õuekantselei. Samuti tegutses Austria finantsasutiste kõrval edasi Ungari õuekammer ja Transilvaanias jälle oma

rahaasutis. Tiroolis püsis edasi omavalitsuslik kord. Seega Maria Theresia ei suutnud valitsust veel küllaldaselt ühtlustada. Kogu monarhia välispoliitikat juhiti riigikantselei kaudu ja selle eesotsas seisis peaaegu kogu aja kantsler vürst Kaunitz. Nõuandva asutisena siseriiklikes asjus kutsuti ellu kuueliikmeline riiginõukogu. Nõukogu vaatas läbi projektid ja seaduseelnõud, valvas seaduste täitmise, usu, korra ja krediitide üle. Tegelikult oli ta tähtsaimaks valitsusasutiseks, sest siin arutati läbi kõik, mis valitsuse ja seadusandluse alal sündis. Tal ei olnud aga kaugeltki sellist mõju kui sellenimelisel asutisel Prantsusmaal. Ta oli ainult nõuandev, sõnakuulelik absolutismi tugi. Kõigi nende asutiste liikmed olid riigi poolt nimetatavad ning seisustest sõltumatud. Endised seisuslikud ametid riigistused, nende koosseis jäi algul siiski püsima. Samuti provintsidest muutusid senised seisuslikud ametnikud riigiametnikeks, ilma et selleks oleks enam kohalikelt seisustelt nõusolekut küsitud. President või kuberner, kuidas teda ka ei nimetatud, kes seisis provintsi eesotsas, oli tegelikult asevalitseja ja ühes temale alluvate ametnikkudega valitsuse ees vastutav ametikandja. Nad valvasid avaliku korra, julgeoleku ja riigi õiguste järele, korraldasid maksundust ja sõjaväge, kaitsesid talupoegi mõisniku omavoli vastu jne.

Samas tsentralistlikus ja bürokraatlikus vaimus toimusid ka reformid sõjaväe alal. Kohe pärilussõja järel suurendati Austria sõjaväge kuni 108 000 meheni, mitte aga enam paberil, nagu seda senini sageli oli juhtunud, vaid juba tegelikult. Nekrutite värbamise õigus võeti seisustelt ja anti ametnikkude kätte. Vastavalt sellele suurendati pärusmaades makse endise

9 milj. asemel 14 milj. guldnani. See summa määrati 10 a. peale kindlaks, et vabaneda raskusist ja aegaviitvaist iga-aastasist seisustega kokkuleppimisist, mis olid eriti tülikad sõja korral. Asutati sõjaväe akadeemia inseneride ja kahurväehvitseride ettevalmistamiseks, muudeti relvastust ja parandati sõdurite üldist seisundit, asutades näit. invaliidide jaoks haigla jne. Ohvitseride palku suurendati. Tulemused olid ka varsti märgatavad. Seitsmeaastases sõjas (1756—1763) oli Austria sõjavägi hoopis teissugune kui 1741. a. Et Friedrich II ka selles sõjas võitjaks jäi, olenes sellest, et kuningas polnud mitte üksnes filosoof, vaid ka suur väepealik, kelle sõjaväe-korraldus oli kogu Euroopale eeskujuks. Maria Theresia ei sallinud „kurja inimest“, kuid ta viha ei ulatunud selleni, et mitte näha teise häid külgi. Preisimaa, nagu Kaunitz väitis, ei tõuganud Austriat mitte üksnes militarismi teele, vaid õpetas teda ka võitma.

Kohtu alal olid reformid hädavajalikud, kuid ülesanne oli siin hoopis raskem. Oli tarvis seaduste kogu, mis kehtiks kogu monarhias. Oli tarvis kohtute eraldamist administratsioonist ja luua vastavate kutsealaliste kohtunikkuude kaa-der, kes seisaksid oma ülesande kõrgusel ja saaksid riigilt palka. Neid reforme tõlgitseti keisrinna poolt üksnes rahva hüvedes ettevõetavaks, tegelikult aga toimus kohtuvõimu haaramine riigi kätte. Viinis kutsuti ellu kõrgem kohtuasutis „Oberste Justiz Stelle“, mis oli täiesti sõltumatu administratsioonist ja oli kõrgeimaks apellatsiooniasutiseks kõigile seisustele ja provintsidele ning teostas järelevalvet teiste kohtuasutiste järele, olles niisiis kohtuministeriumiks ja kõrgeimaks kohtuks riigis.

Nagu nimetatud, oli tarvis uut ja üldist sea-

duste kogu, kuna senini oli igas provintsis oma erinevad seadustikud ja needki kujutasid endast aegunud kohaliku ja rooma õiguse segu. Maria Theresia sai selle hädavajalikkusest aru, ja vastavad komisjonid pidid välja töötama tsiviilõiguse kogu, mis oleks õiglane ja kõrvaldaks väärnähtused. Seejuures tuli silmas pidada senini kehtivaid seadusi ja provintside traditsioone, neid ühtlustades ja arvestada ka teiste riikide seadusi ning üldisi mõistuse- ja ajanõudeid. See oli raske ülesanne. Tuli teha palju parandusi ja ümbertöötamisi, ja uut pääses vähe kehtima. Lõplikku töötulemust keisrinna ise ei näinudki, vaid töö viidi lõpule alles Joseph II ajal. Paremini õnnestus kriminaalseadustik, mis koostati parimate saksa juristide poolt ja ilmus „Nemesis Theresiana“ nime all, hakates kehtima kogu Saksa pärusmais.

Maria Theresia oli bürokratismi ja tsentralisatsiooni vaimus loonud sõjaväe, administratsiooni ja kohtu alal palju uut, kuid riigistatud kohus, administratsioon ja suurendatud ning reformitud sõjavägi nõudsid riigilt suuri kulusid. Riigi peamiseks tuluallikaks olid aga sissetulekud maksudest, mida saadi rängasti koormatud talupoegadelt. Riik vajas rohkem sissetulekuid, kuid et talupojad neilt senini nõutavaid maksegi ei suutnud tasuda, siis ei võinud juttugi olla maksude suurendamisest, enne kui nende majanduslik olukord polnud parandatud ega nende maksujõud suurenenud. Maria Theresia talupojareformid ongi tingitud puhtfiskaalsest huvidest, kuigi nad pole päris vabad keisrinnale omasest sentimentaalsusest. Keisrinnale olid talupojad siiski ainult maksumaksjad ega midagi muud. Et ta talupoegade huvides ometi nii palju tegi, olenes suuresti tema kaastööliste, Kaunitzi

ja Josephi mõjutustest ning üldisest olukorrast, mis viivitust ei sallinud. Igas provintsis puhkes rahutusi, mis sageli arenesid avaliku vastuhakuni, ja valitsus oli sunnitud sõjaväge rahus-

Maria Theresia.

tama saatma, millele järgnesid kohtud valjude karistustega. See kõik aga ei aidanud; ette võtta tuli midagi muud. Keisrinnale on jällegi iseloomulik, et just rahutused tekitasid arusaamise reformide tarvilikkusest, ja peagi ilmusid seadused nii ühe kui teise provintsi kohta, mis

panid piirid mõisnike kuritarvitustele, fikseerides talupoegade kohustusi ja koormusi. Ehkki talupoja seisund jäi peaaegu üldiselt raskeks riigi- ja senioraalkohustuste suuruse tõttu, muutus see ühtlasemaks üle maa. Nüüd talupoeg vähemalt teadis, mis temalt võidi nõuda koormuste näol. Nii näit. määrati teoorjus kindlaks 3 päevale nädalas, mis üle selle, tuli eraldi kokku leppida, tööpäeva pikkus 10 tunnile jne. Hiljem järgnes veel rida seadusi, mis keelasid mõisnikel talumaade mõisastamise, nende edasiandmise teisele või müümise. Need seadused olid kasulikud ka riigile, kellel püsis seega ülevaade oma maksumaksjaist. Talupoegadel lubati ka maad pärisomanduseks osta, hinna suhtes mõisnikuga kokku leppides. Kuid see seadus leidis vähe kasutamist talupoegade vaesuse tõttu, ja riik oma alalises rahahädas ei suutnud siin palju kaasa aidata. Seda enam aga hakkas valitsus propageerima mõisamaade andmist talupoegadele. Väikepõllundus olevat kasulikum kui suurpõllundus ja mõisnikel olevat kasulikum jagada maa taludeks ning anda need mõõduka tasu eest põlisrendile. Säärane propaganda andis aga vähe tulemusi. Mõisnikud ei tahtnud loobuda oma maa-aladest, mis neile ei andnud üksnes ainelisi hüvesid, vaid ka võimu ja lugupidamist.

Millalgi ei elanud katolitsism pärast reformatsiooni üle sellist kriisi kui XVIII saj. teisel poolel. Tema dogmadele ja distsipliinile, tema ühiskondlikule ja poliitilisele tähtsusele tungisid ägedalt ja julgelt kallale publitsistid. Ka kõige kristlikumate ja katoliiklikumate monarhide ministrid ajasid jesuiidid halastamatult minema ja teostati jesuiitide ordu sulgemine a. 1773. Kirikus eneses polnud rahu ja üksikud

kiriklikud voolud olid omavahel alalises sallimatus vaidluses. Ka paavstlus nõrgenes, kui vastuolud riikidega süvenesid ja valgustusajastu heledad kiired hakkasid võimutsema. Parimaks jäi katoliku kiriku seisund siiski Austrias, tänu Maria Theresia sügavale ja siirale usklikkusele. Olles enesele vali usulistest kohustustest, nõudis ta seda ka teistelt, nii oma lastelt kui ka alamilt, ja isegi kõikvõimas Kaunitz pidi alatasa tõestama oma usklikkust ja osa võtma usulistest protsessioonidest. Paavst oli talle ainsaks jumala vahendajaks maa peal, mungad ja nunnad — jumalalasteks ning ta püüdis kõigest jõust „kallite“ jesuiitide saatust pehmenendada ja tundis neile truult kaasa. Muu-usulisi, eriti protestante, põlgas ja kiusas keisrinna taga ning saatis neid alatasa maalt välja Transilvaaniasse. Katolitsism kehtis väheste eranditega terves riigis valitseva usundina. Kõigis ettevõtteis jäi Maria Theresia vagaks ja usklikuks kirikulapseks, olgugi et poliitikas tihti tegutses oma isiklikkude veendumuste vastu, pidades valitsejanna-kohustustele ja ajavaimule mööndusi tegema. Nii viidi läbi rida reforme, mis olid sihitud riigivõimu suurendamisele kiriku alal. Keelati paavsti bullade kehtima pääsemine ilma riigi nõusolekuta. Suurendati kohalikkude piiskoppide võimupiire senise paavsti võimu arvel. Abielu-lahutuste otsustamine ei kuulunud enam paavstile, vaid seda võisid otsustada piiskopid. Kloostreil keelati saata paavstile makse endises korras. Edasi piirati kloostrite arvu, halvasti majandamise ettekäändel sekulariseeriti osaliselt nende varandusi ja maid. Keelati ordudel kloostrite abistamine, mis olid väljaspool riigi piire, ja ordu kindraleil maade ostmine välismaal, et raha välja ei saadetaks. Vaimulikel lu-

bati varandusi pärandada ka ilmlikele sugulastele, et varandused ei jääks üksnes kiriku omanduseks. Vähendati kirikupühade arvu jne. Kõik need muudatused kirikus viis Maria Theresia läbi paavstilt nõu küsimata.

Maria Theresia teeb mööndeid ajavaimule ka hariduse alal, mis senini oli kiriku võimu all püsinud. Siingi ilmneb riigistamise püüdlus. Riik üksi peab juhtima rahva haridust. Kõigepealt muudeti kõrgemate õppeasutuste süsteem. Ülikoolis pandi iga fakulteeti juhtima valitsuse poolt määratud direktor, kellele allusid professorid ja teised õppejõud alluvuse korras. Loenguid peeti valitsuse poolt määratud kava järgi ja õppejõudude palgad maksti riigi poolt. Ülikooli varanduste üle valvas riigikassa. Direktorid omakorda allusid protektorile, hiljem aga kolleegiumile, mis koosnes vaimulikest ja ilmlikest isikuist ja mida nimetati *Studienhofcommission*'iks (õue õppekomisjoniks). Komisjon pidi keisrinnale isiklikult haridusküsimusi ette kandma ning sai temalt korraldusi ja käsked. Keisrinna juhatuse all seisis ka provintside koolikomisjonid, millele allusid rahvakoolide direktorid. Pedantse G. van Swieteneni surma järel, kes juhtis hariduselu korraldust, pääsesid ülikoolides enam mõjule ilmlikud voolud ja lubati ka muu-usulisil omandada kõrgemaid teaduslikke aukraade.

Pisut tagasihoidlikumalt sündis keskkoolide, nn. ladina koolide reformeerimine, mis allutati direktoritele. Keskkoolid olid ja jäid enamuses vaimulikkude kätte, neis õpetasid jesuiidid formaalse meetodi järgi. Energilisemalt reformeeris keisrinna algharidust. „Allgemeine Schulordnung“, üldine koolikorraldus, nõudis mõlemale soole rahva hüveks tarvilikku üldist haridust.

Igas linnas ja külas kutsuti ellu triviaalkoolid, kus õpetati lugemist, kirjutamist ja elementaarset arvutamist. Suuremaisesse keskustesse asutati „Hauptschulen“. Igas maakonnalinnas olid õpetajateseminari-taolised rahvakoolid rahvakooliõpetajate ettevalmistamiseks. Teoreetiliselt pidi kehtima üldine koolisundus, kuid tegelikult oldi sellest hoopis kaugel: Habsburgide mais puudusid vastavate kogemustega teadlikud isikud, kes oleksid võinud õppeasutisi organiseerida ja ellu kutsuda. Neid tuli väljastpoolt sisse tuua. Ka oli raske leida sobivaid ruume, õpetajaid jne. See kõik tekitas raskusi ja võttis aega. Keisrinna püüdis küll teha kõike võimalikku, et riiki tiheda koolivõrguga varustada, kuid palju käis ka temale üle jõu.

Kokkuvõetult olgu veel mainitud Maria Theresia reformidest, et nad polnud ühelgi alal täielikud. Tahtes luua uut, ei suutnud ega raatsinud ta vana hävitada. Uus oli rajatud ainult vanale pinnale ja reforme teostati peaaesjalikult vaid pärusmais. Siiski saavutati üht-teist olulist.

IV.

JOSEPHI LAPSEPÕLV JA NOORUS- AASTAD.

Keiser Joseph II 48 eluaastat võib jagada kolme perioodi: lapsepõlv ja noorusaastad, mis kestavad kuni 1765. a., mil ta sai Saksa keisriks ning oma ema Maria Theresia kaasvalitsejaks; siit algab teine periood, mis kestab ema surmani ning tema ainuvalitsejaks saamiseni a. 1780, ja kolmas — ainuvalitsusajastu kuni 1790. aastani.

Kui Maria Theresia 1740. a. troonile pääses,

polnud troonipärijat veel sündinud. Ta sündis 13. märtsil 1741. a. vanemate neljanda lapsena ja nimetati ristimisel pika rea nimedega: Joseph Benedikt August Johannes Anton Michael Adam.

Seitsmenda eluaastani jäi ertshertsog Joseph naiste kätte, kellede ülesandeks oli hoolitseda lapse füüsilise kasvatuse eest, temas äratada esimesi usulisi tundeid ja õpetada esimesi palveid. Sellekohased instruksioonid saadi keisrinnalt eneselt, kes äärmise innu ja huviga pühendus kõigi oma laste kasvatamisele ja püüdis kasutada oma aja kohta küllalt moodsaid ja omapäraseid, isegi meie ajale omaseid meetodeid. Loomulikult juureldi kroonprints'i kasvatuse üle enam ja pühendati sellele rohkem tähelepanu kui Maria Theresia teiste laste kasvatusele, sest selle sihiks oli kasvatada kõigiti väärtuslikku, tublit ning sobivat valitsejat. Kasvatajaile anti ainult üldinstruksioone, muidu jäeti neile teatud vabadus oma heaksarvamise järgi toimida. Ainult tervishoius pidid nad keisrinna perekonna ihuarsti määruste järgi käima. Kõigest, mis juhtus troonipärijaga, igast pisiasjast, mis erines tavalisest, olgu öösel või päeval, pidi emale teatama hoolimata, kas see keisrinnat häiris või mitte. Kasvatajanna ülesandeks oli valvata, et hoidjad ei hellitaks troonipärijat ega püüaks omavahel võistelda lapse erilise sümpaania võitmiseks, et see ei kiinduks eriliselt kellessegi, nii et ta näit. hiljem ei lubaks end teistel enam rõivastada ega enese eest hoolitseda. Tema suhtlemine kõigiga olgu vaba, otstarbekohane ning siiras. Teenijaskond pidi olema äärmiselt puhas ja arenevale lapsele eeskujuks. Suurt rõhku tuli panna sellele, et lapse iga soovi ei täidetaks. Parem otsekohe ära öelda kui vastu

vaielda ja hiljem siiski vastumeelselt järele anda. Last ei lubatud millalgi ehmatada, temale hirmutunnet sisendada ja kui ta juba kartis, siis tuli selle mõttetus talle selgeks teha. Troonipärija pidi igasuguse kära, müra, pimeduse ja valgustuse juures magada suutma. Lapsi üldiselt ei tohtud kaua seotult mähiseis hoida, vaid neil tuli võimalikult vara liikuda lasta, ja kui nad juba rääkima hakkasid, siis tuli nendega selgel sõnal rääkida ja mitte sõnu lihtsamaks ja kergemaks muuta. Teenijaskond ja kasvatajannad pidid hoiduma ebasobivast naljast, kõnekäändudest ja meelitussõnust.

Mitte üksnes vanemad ja oma riigi kõrgemad võimukandjad polnud tulevases kroonikandjast, tema kasvatuses ja iseloomust huvitatud, vaid isegi välisriikide kuningakodades jälgiti seda hoole ja kriitikaga. Viinis asuvad suurriikide saadikud pidid aeg-ajalt oma käskijaid kasvavast ja arenevast Austria troonipärijast informeerima. Nende saadikute ja Maria Theresia instruksioonidele olemegi tänulikud nende väheste andmete eest, mis lasevad pilku heita Josephi lapsepõlve ja kasvatusse. Saadikute aruandeid tuleb aga võtta teatud kriitikaga, sest nende erapooletuses võib mõnelgi juhul kahelda. Eriti Preisi kuningas Friedrich II, kes suhtus skeptiliselt ja vaenulikult Austria oludesse ja kelle eesmärgiks oli Austria ülevõimu murdmine, oleks meeleldi näinud, et Viinis oleks juhtunud rohkesti äpardusi, ja seepärast püütigi teda vastavalt informeerida, kujutelles troonipärijat ebameeldivana, väheandekana ning halvasti kasvatatuna. Teised saadikud seevastu usuvad nägevat poisikeses jooni, mille järgi võivat otsustada, et temast saab suure mõistusega, äärmiselt arenenud ja laialdaste teadmistega valitseja, et

tema kasvatus on kõigiti eeskujulik, otstarbekas ning täiuslik, nagu see kohane Austria tulevasele monarhile.

6-aastaselt oli ertshertsog väikest kasvu, kuid hea ja ilusa kehaehitusega. Näo poolest oli ta ilus ja meeldiv, kuid ilmelt uhke ja kõrk, samuti käitumiselt. Ütles kõigile inimestele sina, kuid teda pidi kõnetatama kolmandas isikus. Rääkis üksnes kõrgemast soost isikutega, teistega aga väga vähe. Kõigile ümbritsevaile, isegi daamidele ulatas käe suudlemiseks. Poiss oli kangekaelne, tõrges ja jonnakas, laskis pigemini end peksta ja karistada, kui andeks palus või vabandas. Oma tahet püüdis ta kõikjal läbi suruda ega suutnud taluda, kui talle midagi keelati või teda manitseti.

Ehkki Maria Theresia hoiatas ja nõudis, et poisikest ei hellitataks, temale rohkem tähelepanu ei pöörataks kui tavalisele lapsele, ei leidnud see seisukoht teostamist lapse kõrge tuleviku ja seisukoha tõttu. Maria Theresiale on siin ette heidetud, et ta usaldas troonipärija kasvatusenaiste hoolde ja ise küllalt hoolikalt nende järele ei valvanud ega ka ise vaba polnud poja hellitamisest ja üleliigsest armastusest. Et vanemad oma esikpoega eriliselt armastasid ja hellitusist vabad polnud, on loomulik, samuti, et kogu ümborus ja eriti troonipärijat ümbritsevad naised oma kõrgeid ülesandeid täita ei suutnud. Sellest kõigest piisas lapsele enese tähtsusest arusaamiseks ja iseteadvuse tekkimiseks. Josephil näeme juba 6—7-aastaselt esile tulevat iseloomu-jooni, mis on omased paljudele kõrgeistisündinud, isemeelseile ja hellitatud lastele. Kuid seejuures ilmnesid samal ajal ka tema positiivsed jooned: harukordsed vaimsed võimed, teravmeelsus, heldus ja abivalmus, mida kõige halve-

magi nägijad ja uskujad pidid tunnustama. Juba varasest lapsepõlvest peale heidetakse Josephile ette üht suurt kiindumust, nimelt tema suurt armastust ja indu sõjaväe, relvastise ja sõdurite vastu. See on arusaadav, kui silmas pidada tema kasvamist keset relvade tärinat. Kuuldes lakkaamatult kõnelusi sõjast, lahinguist ja vastaseist, said sõjajutud talle omaseks ja armsaks. Teame, kui vastuvõtlikud ja huvitatud on selleaegsed poisid sõjast, võitlusist, kangelasist ja kangelastegevusest.

Austria pärilussõjast (1741—1748) ja seitsmeaastasest sõjast (1756—1763) on pärit Josephi viha prantslaste ja preislaste kui riigi vaenlaste vastu. Ta ei tahtnud esialgu õppida prantsuse keeltki, mis tollal oli Euroopas kõrgemas seltskonnas valitsevaks keeleks. On iseenesest mõistetav, et pika sõja korral kogu riigis ja eriti Viinis valitses pinev meeleolu: riik ja rahvas olid äärmises puuduses ja viletsuses, eriti aga kannatasid sõjast otsesed osavõtjad ja nende perekonnad. Pole siis ka ime, kui noor troonipärija sageli jagas oma taskuraha sõdureile ja nende perekondadele, sest ta kuulis ja mõistis, et riigi olemasolu ja päästmine oleneb ainult neist. Josephi kui kuueaastase lapse teravmeelsust, huvi ja arusaamist iseloomustab hästi vastus, mille ta andis kord Venemaa esindajale krahv Vorontsoville. Välisriikide esindajad ja välismaalased olid, nagu juba mainitud, üldiselt huvitatud troonipärija võimeist ja teadmistest. Nad püüdsid alatasa juhust kasutada ja teda kõikjal, kus võimalik, küsitella. Kui siis kord krahv Vorontsov küsis, kas troonipärija teab, kui pikk on tee Peterburist Austriasse, vastas viimane, et arvatavasti väga pikk, sest juba ammu olevat Venemaa kinnitanud oma sõjaväe

väljasaatmisest, mis Austriale abiks lubatud, kuid see pole veel kohale jõudnud.

Seitsmenda eluaastani jäi Joseph naiste hoole alla. Kauem ei leitud see aga enam sobivat, sest nüüd pidi kasvatuse kõrval algama ka õppimine. Tuli leida vastav isik, kes juhiks ühtlasi kasvatust ja õpinguid. Keisrinna tundis küllalt hästi oma poja iseloomu ja vigu ning püüdis selle tõttu leida vastavat meest, kes oleks võimeline tema kangekaelsust, isemeelsust ja üleolekut murdma. Suurte kaalutluste ja kauase valiku järel osutus Maria Theresiale kõige vastuvõetavamaks ungarlane krahv K. J. B a t t h y á n y. Pole teada, milliseil motiividel see valik ungarlasest sõjaväelasele langes. Ühelt poolt arvatakse, et Maria Theresia tahtis ungarlastele näidata oma tänulikkust pärilussõjas osutatud abi eest, kuna teiselt poolt jällegi, et keisrinna eelistas sõjaväelast oma poja iseloomu parandamisel.

Batthyány ametisse asudes instrueerib keisrinna teda üksikasjalikult oma poja vigadest, rõhutades tema auahnust, isemeelsust, kõrkust ja kangekaelsust, mille vastu tuleks Batthyány'l võidelda, ning annab selleks ka vastavaid juhiseid. Esmajoones tuleb lapsele sõbralikult läheneda ning temaga vabalt ja usaldavalt jutelda, et tema usaldust võita. Oma vaateis tuleb kindel olla ja neid järjekindlusega teostada, et kasvandik veenduks kasvataja kindluses ja õigluses, mis aitavad temas omakorda süvendada kohusetunnet ja ausust. Kui tarvis, tuleb kasvandikku sundida vabandama ja andeks andma; sellega sunnitakse teda oma eksitusest aru saama, olukorda mõistma ja kritiseerima. Seejuures aga ei tohi näidata, et seda tehakse üleolekust, vaid armastusest tema vastu. Temale tuleb sisendada arusaamist, et see kõik sünnib tema huves, mu-

rest tema tuleviku hüvede eest ja soovist teda tulevikus nii füüsiliselt kui vaimliselt õnnelikuna näha. Vead tulevad poisile selgeks teha sõbralikult, heatahtlikult ja usaldavalt, nii et ta neid häbeneks, nendest aru saaks ja tulevikus püüaks neist hoiduda. Tuleb õpetada õiget inimestetundmist, nende erapooletut hindamist, nende väärtuste ja hüvede tunnetust, mitte vigu ja hädasid ainult naeruvääristada ja pilgata. Batthyány pidi troonipärija juurest kõrvaldama kõik need isikud, kelledele oli omane libitseda tema kui kõrguse ees, teisi pilgata või tagaselja rääkida. Laps pidi õppima inimesi hindama nende inimväärtuse järgi, mitte aga neid ja nende nõrkusi kasutama oma huves. Poisi auahnust tuli õhutada, nii et see oleks suunatud oma vanemate armastuse ja heatahtlikkuse võitmiseks oma hoolsuse, eeskujuliku käitumise ja kõigisse sõbralikult suhtumise ja lahke vastamisega.

Neid Maria Theresia lootusi ei suutnud krahv Batthyány siiski täiel määral täita. Eriti ei õnnestunud tal võita troonipärija usaldust ja armastust, mis oli ema palavaim soov. Karl Joseph Batthyány kuulus Ungari suuraadlisse, olles selle seisuse esindajaid, keda keisrinna püüdis oma armulikkuse ja heatahtlikkusega siduda ja lepitada valitseva võimuga ja kes pidid tasandama teed ungarlaste heatahtlikule alistumisele ning Viini valitsusega rahulolemisele. Ta oli tubli, aus ja otsekohene sõdur, kuid mitte tunnustatud pedagoog, kes oleks võimeline olnud troonipärija mainitud pahe- sid kaotama. Oma valjuse, karmuse ja nõudlikkusega tegi ta areneva poisikese veelgi tagasihoidlikumaks, kinnisemaks ja enesesse süvenenumaks. Batthyány kui kasvataja saavutas ainult

ühe tulemuse — aitas Josephi huvi sõjaasjanduse vastu süvendada.

Uue kasvataja ametisse astudes määrati kindlaks ka õpetatavad ained ja õpetajaskond, samuti troonipärija 5—6-liikmeline õukond — kammerhärrad, kes teda kõikjal pidid ümbritsema, talle käitumist ja kombeid õpetama ning sobivalt tema aega viitma. Ka need härrad said keisrinnalt üksikasjalised juhised tulevase kroonikandja kohtlemiseks. Neil keelati vestlemises tarvitada ebasündsaid sõnu ja nad pidid valvama, et seda ei teeks ka troonipärija. Kästi loobuda keelepeksust ja ebasobivast naljast ning juhtida vestlust sihis, mis ärataks poisis lembust, tõearmastust, avameelsust ja kaastunnet õnnetute vastu.

Veel suuremat valikut kui troonipärija saatjaskonna suhtes osutati tema õpetajaile. Tähtsaim koht nende hulgas oli abbé F. J. W e g e r'il, kellega Maria Theresia eriti oli rahul. Tema juhtis õpetust üldiselt, erialaliselt õpetas ta aga ajalugu, geograafiat ja võõrkeeli. Ladina keelt õpetas jesuiit paater I. Weikard, matemaatikat — ülemleitnant J. B. Brequin ja usuõpetust — paater Höller. Peale nende tähtsamate ainete õpetati veel muusikat, võimlemist, eriti aga tantsu ja ratsutamist. Noor 7-aastane troonipärija pidi õppima ka jahipidamist, mis oli tolle aja tähtsaimad spordialasid ning selle õppimine sündis tema isa isiklikul nõudel, kes oli kirglikemaid jahiharrastajaid, kuna Maria Theresiale oli see ala vastumeelt. Õppetunnid olid nii korraldatud, et raskemad, enam pingutust nõudvad ained olid päevase tunnikava algul, kuna kergemad hiljem, niisiis päris moodne, meie ajale omane tunnikavajaotus. Nõuti ka, et pakutav aine oleks õpilasele meeldivaks ja huvitavaks tehtud, kusjuures

alatasu tuli arvestada kasvandiku iseloomu. Iseenesestmõistetavalt nõudis Maria Theresia, kes oli sügavalt ja siiralt usklik, kõigilt alluvailt usklikest ja usukommete ranget täitmist; ta soovis, et tulevast monarhi kasvatataks ja õpetataks usulises vaimus ning süvendataks temas usutunnet. Õppekavas oli arusaadavalt esikohal siis usuõpetus. Õpetamisel ei tulnud piirduda mitte ainult faktide esitamisega ja üksikute autoriteetidega, vaid iga nähtus tuli igakülgsest selgeks teha vastavalt poisi vanusele, arenemisastmele ja seisukohale. Josephile oli prantsuse keele õppimine varases eas vastumeelne, ta ei tahtnud algul kuidagi õppida, seda pidi aga tema saatjaskond meeldivaks ja hädavajalikuks tegema seega, et tema juuresolekul alatasu räägiti vihatud keelt. Ning hiljem õpibki Joseph seda juba hea meelega.

Mis õppimisse endasse puutub, siis tulid siin ilmsiks Josephi harukordsed võimed ja anded, suurepärase mälu ja taipamisvõime. Esialgne apaatia õppeainete vastu kaob aegamööda ja asemele tulevad innukus ja armastus. Seejuures oli muidugi suur tähtsus hästi õnnestunud õpetajatevalikul, kuna need oskasid õpilases pakutavate ainete vastu huvi äratada. Nii mõjus Josephi matemaatika-armastusele tublisti kaasa Brequin, kes oli eeskujulikult hea matemaatik ja metoodik. Juba 10-aastasena oskas troonipärija aritmeetika ja geomeetria põhijooni. Kuid enam kui matemaatika vastu tundis ta huvi ajaloo ja geograafia vastu. Ajaloo õpetamise juures ei piirdutud arvude ja nimede õpetamisega, vaid Weger püüdis selgeks teha tähtsamate isikute iseloomu, suurte tegude põhjusi ning tagajärgi. Seda tegi ta sütitaval toonil, et äratada huvi ja iseseisvat mõtlemist. Õppimiseks kasutati oma

aja kohta tähtsaimaid ajaloolisi töid nagu Bos-
sen'i „Maailma ajalugu“ ja Rollin'i töid. Kuid
ertshertsog Joseph ei piirdunudki ainult kõige
pakutavaga ega võtnud seda vastu kritiseerimata,
vaid ta esitas alatasa küsimusi, tegi ise järeldusi
ja oletusi nii isikute kui nende tegude kohta.

Nii arenes ertshertsog Josephi kasvatus kuni
11. eluaastani, mil kavatseti sellisest ettevalmis-
tavast meetodist üle minna tõsisemale ja süven-
davamale. Et sellal Weger suri, siis tuli parata-
matult valida uus õpetaja-juhataja ja üle minna
ka uuele meetodile. Vastava isiku ja meetodi
leidmine tehti ülesandeks riiginõunik J. C h.
B a r t e n s t e i n i l e, kes sel ajal oli Maria
Theresia usaldusalune kõigis asjus. Bartenstein
ühes Batthyány'ga pühendusid siiralt oma üles-
andele. Peeti nõu ka teiste vastavate kompe-
tentsete isikutega ja tulemuseks oli senises mee-
todis rida uuendusi.

Juriidiliste ainete õpetamisel pani Barten-
stein suurt rõhku loodusõigusele ja üksikute riikide
eriõigustele. Esimese tähtsus tema arvates
seisis selles, et haaras alasi, mis puutuvad inim-
ühiskonda üldiselt, kuna teine oli tähtis läbikäi-
misel teiste riikidega. Vähem tähtsust omistas
ta tsiviil- ja kirikuõigusele. Viimast tuli trooni-
pärijale ainult niipalju õptada, kuivõrd see
käsitles ilmliku ja vaimuliku võimu piire. Saksa
riigiõiguse õppimisel pandi rõhku riigikorrale
ja selles aja jooksul sündinud muutustele, tut-
vustades teda keisri õigustega, riigipäeva- ja
kohtukorraga, Habsburgi dünastia privileegi-
dega, kuurvürstide ja riigivürstide õigustega jne.

Et kasvatus ja õpetus oleksid tulemusrikkad,
võttis Bartenstein tarvitusele kolm abinõu: ka-
ristuse, tasu ja võistluse. Ertshertsog Josephi
iseloomu juures oli esimene abinõu teatud mää-

ral tarvilik: oli oluline mitte järele anda. Kuid sageli ei tehtud valjuse ja kindluse vahel vahet ja tegelikult kasutati karistust siiski äärmiselt vähe, kuna sellega arvati Josephi iseloomu juures vähe tulemusi saavutada. Küll aga loodeti heaga rohkem võita. Ka tasule pandi tegelikult vähe rõhku. Kiitus suurendas teatud määral auahnust, kuid sel olid ka oma negatiivsed küljed: nõudis rakendamisel ettevaatlikkust ja võis ainult teatud juhtumeil kasutamist leida.

Suuremat aga arvati saavutada võistluse teel. Selleks toodi aeg-ajalt keskkoolist mõni sobiv õpilane, kellega seltsis noor troonipärija pidi õppima ja vastama. Üldiselt püüti troonipärijale luua vastavat seltskonda, kus ta oma teadmisi võis kontrollida, vaimseid võimeid võrrelda ja vaielda.

Kõigis õpitavais aineis, eriti ajaloos, käidi meetodi järgi, et troonipärija pidi kuuldu ümber jutustama ja paberile märkima. Kolme kuu järel korraldati katsed, millest osa võtsid vanemad ja isikud, kellede arvamist taheti kuulda poisi võimete ja edasijõudmise kohta. Seejuures ei tohtinud keegi teda kiita ega talle meelitusi öelda, küll aga avaldada rahulolematust, kui tema teadmised polnud küllaldased. Õigusteaduslike ainetega kontrollimisel saigi talle sageli laitus osaks.

Võib kiita või laita troonipärija kasvatust ja õpetust, kuid ei ole õige Maria Theresiale ette heita, et ta Josephi kasvatusest küllalt pole hoolinud. Arvukad kirjad ja määrused arhiives tõendavad seda küllaldaselt. Keisrinnale on veel ette heidetud, et ta on lasknud Josephil liiga palju palveid õppida, mis olevat pojas vastumeelsust tekitanud ja olnud esimeseks tõukeks tema usuvastasele häälestusele, mis hiljem veel süvene-

nud. Kui aga silmitseda tunnikava, siis tundub ka see ebaõigena. Usuõpetus esineb ainult kolm korda nädalas. Küll aga pidi troonipärija messi kuulama ja peale hommiku- ja õhtupalve, mis tollal igas kristlikus majas kõigile peeti, iga päev kella kuue ajal pool tundi palvetama. Kuid see kõik ei võinud talle just eriliselt vastumeelt olla, sest seda oli ta harjunud kõikjal nägema ja kuulma. Mitte tunnikava ei võinud vastikust tekitada, vaid küll enim see, mis väljaspool seda sündis, s. t. sagedased jumalateenistused ja muud pühad talitused. Näiteks a. 1752 pidi 11-a. Joseph isaga nädala jooksul 18 kirikus palvetamas käima. Võib arvata, et see vastumeelsust tekitas ning tülika ajaraiskamisena tundus elava loomuga lapsel, kes oli tuhandest asjast huvitatud, kõige kallal juurdles, palju mõtles ja plaanitses, kes oli isemeelne ja üleolev, pealegi kalduvusega praktilisele isetegevusele.

14 a. vanuselt hakkas Joseph enam ja enam oma vanemate seltsis viibima, sõi nendega juba ühes lauas ja võttis lõbusõitudest osa. Jällegi suurendati kammerhännade arvu, kes temale nüüd seltskondlikku käitumist õpetasid ja temaga koos kehalisi harjutusi tegid.

18. eluaastaga lõppes Josephi kasvatus ja õpetus formaalselt, kuna sisuliselt tal alles nüüd tuleb alata praktilist ettevalmistust oma kutsealal.

Samal ajal astub ta ka esmakordselt avalikkuse ette. Väliselt oli ta kujunenud ilusaks, sümpaatseks, võluvaks ja armastusväärseks noormeheks, kelle ümber hakkasid juba hoogsalt liikuma abiellumiskavad. Ema, keisrinna Maria Theresia, tähelepanu oli poliitilisel kaalutlusil suunatud poja abikaasa valikul Parma hertsogikotta hertsog Philipp V tütrele. Tol ajal oli

päevakorral liidu kindlustamine Prantsusmaaga ja parimaks vahendajaks näis olevat Louis XV lemmiktütar, Parma hertsoginna. Josephi abielu Prantsuse kuninga lapselapsega oleks olnud tõhusamaks sidemeks kahe suurriigi vahel. Kuid Parma hertsoginna suri a. 1759 ja Viini õukonna plaanid näisid olevat karile joosnud. Vahepeal aga oli Austria poliitiline seisund märksa paranenud ja see abielu ei näinudki enam nii tuluksa. Maria Theresial olid poja kohta juba teised kavad tekkinud, kuid too astus ise oma isiklike huvide eest välja.

Austria ametlikult esindajalt Parmas ja teiste kaudu oli Viinis levinenud teateid Parma printsessi kõrgest haridusest, haruldasist andeist, ilust ja võluvusest, mis vallutasid Josephi noorusliku ja kergelt süttiva olemuse täielikult, nii et ta kõikjal ja kõigile avameelselt ja kategooriliselt teatas, et ta abiellub üksnes Parma printsessi Maria Isabellaga ja mitte kellegi muuga. Emal, kes oma lapsi sügavalt armastas ja tundis valitsejate traagilist elukäiku, kellede abielus armastus oli haruldane, olles aga ise armastusest abiellunud ja suurel määral õnnelik, polnud südant ka oma lemmikule igatsetud abielu keelata; ta andis järele ja see abielu sõlmiti 1759. a.

Ertshertsoginna Maria Isabella võitis juba esimesel kohtumisel keiserlikus perekonnas kõikide poolehoidu. Ta oli äärmiselt sarmikas ja huvitav noor naine, kelle füüsiline ilu vastas vaimsele arenemisele. Ta omas kiiret reageerimis- ja kohanemisvõimet, head inimesetundmist ja laialdasi teadmisi mitmesugustelt aladelt. Oli väga musikaalne, kirjutas oopereid, klaveripalasisid ja laule, filosoofilisi, poliitilisi ja usulisi traktaate jne. Oli kodus ajaloos, füüsikas, matemaatikas ja majandusteaduses ning kirjutas ka

huvitavaid iseloomustusi keiserliku perekonna liikmete kohta. Seejuures oli ta kaastundlik, heatahtlik ja siiras. Omas aga kahte suurt kiindumust, mida võib pidada teatud määral tema nõrkusteks: kiindumust oma abikaasa õesse Mariasse ja usku peatsesse surma. On palju juureldud selle üle, millele põhjenes noore, ilusa ja õnnelikult abiellunud ning kõikjal poolehoidu ja armastust leidnud noore naise usk ja igatsus surma järele, milles arvas leidvat täielikku rahu ja suurimat õnne. On püstitatud mitmesuguseid arvamusi ja seletusi. On tõsi, et tal selleks puudusid olulised ja tavalised põhjused, küll aga võisid seda teatud määral mõjutada tema usuline ind, pisut ebamaine ja õrn hingelaad, sagedased haiguse- ja surmajuhtumid, mis perekonnas ette tulid. Kord omaks võetud mõttest hoidis ta kangekaelselt kinni, sugereeris endale peatse surma mõtet, igatses surma järele seni, kuni see saabuski.

Tema surmamõtteid ei suutnud hajutada isegi tütrekese sünd 1762. a., kellele anti vanaema keisrinna Maria Theresia nimi. Last armastas noor ema küll väga, hoolitses tema eest hästi, kuid sellest hoolimata süvenes temas alatasa peatse surma aimus. Sama aasta suvel haigestub ertshertsoginna ja loodab, et nüüd vahest saabub lunastushetk, kuid paraneb siiski. Ta rasestub teistkordselt. Oodatakse rõõmsas ärevuses teise lapse, troonipärija sündi. Novembri keskpaiku aga haigestus ertshertsoginna rõugeisse, mis tol ajal tegid laastustööd keiserlikus perekonnas ja Viini kõrgemas kihis. Haigus võttis Isabella juures raske kuju, nii et arstlik abi ei suutnud aidata. Keisrinna ihuarst van Swieten tarvitas küll oma aja parimat vahendit raskete haiguste puhul — verelaskmist, kuid

tulemuseta. 2 päeva pärast sünnitas Isabella enneaegselt tütre, kes mõne tunni järel suri. 27. nov. täitus ka ema kauaigatsetud soov.

On arvamusi ja oletusi Isabella abielu ebaõnnelikkusest, mille olevat põhjustanud tema surmaigatsus. Seda järeldatakse tema kirjavahe- tusest oma abikaasa õe Mariaga. Neis kirjades iseloomustab ta keisri perekonna liikmeid, keda näib hästi mõistvat ja tundvat; kujutleb olu- korda ja leina, mida tunneksid tema surma järel Maria Theresia ja ertshertsoginna Maria; kirjeldab Josephi iseloomu ja tema suhteid teis- tega, kuid ei sõnagi enese suhetest abikaasaga ega leinast ja murest, mille osaks viimane tema surma korral saaks. Seevastu mainib Joseph ise alatasa oma õnne ja abielu harmooniat, kir- jeldades Isabellat kui täiuslikemat sõpra, abi- kaasat ja seltsilist. Tuleb kindlasti arvestada ka seda, et Isabella, kes nii hästi tundis ja mõistis oma abikaasa iseloomu, oskas teda vastavalt ko- helda, nii et Joseph temasse tõsiselt ja sügavalt oli kiindunud. Pole mingit põhjust oletada selle abielu ebaõnnelikkust, kuigi naine polnud sel määral Josephisse kiindunud. Kujutelu sõbra- likust ja rõõmsast kooselust täieneb, kui arves- tada nende juures korraldatavaid muusikaõhtuid. Isabella mängis suurepäraselt viulit, Joseph saa- tis klaveril või laulis kaasa. Mõlemate suur armastus ja huvi muusika vastu pidi neid veel enam lähendama ja siduma.

Mõned ajaloolased, kes Josephi isikusse on suhtunud negatiivselt, kujutades teda salalikuna ja teesklejana, väidavad, et tema lein pole ol- nudki nii sügav ja suur, kui ta seda oma kirja- des emale ja äiale väljendas. Seega ei saa nõus- tuda. Josephi iseloom oli raskelt mõistetav: olles küllalt kinnine, üleolev ja pilkehimuline, valitses

ta end suurepäraselt, kuid ta oli tol ajal veel suurel määral siiras. Kui millelegi või kellelegi andus, siis tegi seda täielikult; kui kedagi usaldas, siis avaldas ta talle ka kõik. Loomult ja ka seisukoha tõttu oli ta pisut usaldamatuks muutunud. Nähes enda ümber sagedasi meelitusi, libitsemisi ja poolehoiuotsinguid isiklikkude huvide taotlusis pidi ta paljudele skeptiliselt suhtuma. Ent ta armastas tõe ja seda võis talle alati öelda; pidi ainult mõistma valida tooni ja aega ega tohtinud arvustada teda teiste juuresolekul. Samuti tuli ettevaatlik olla õrnuste ja komplimentidega, mida ta ei suutnud taluda, haistes ja kartes neis alataasa valet. Ent tema kiindumus oma esimesse abikaasasse oli tõeline ja sügav ning lein sellele vastav. Tema kirjad emale ja äiale kannavad mitme aasta jooksul leina, lõputu valu ja igatsuse tooni. Need kirjad on ehtsad, ilma tagamõtteta, sest oma ema armastas ja usaldas ta täielikult kogu oma eluaja; selle tõelikkuses ei kahtle kõigegi ägedam Josephi isiku vastane. Josephi meeleheide ja lein olid tõesti siirad, sügavad ja pole põhjust neis kahelda. Ta kaotas teatud ajaks igasuguse huvi maailma ja töö vastu, leides lohutust ainult abikaasa tubades viibimisest, tema ülesvõtete vaatlemisest, tema kirjutiste lugemisest ja möödunud õnne taaskujutlusest. Noore ertshertsogi seisund äratas kõigis kaastunnet ja abivalmust. Nähtavasti tahtis öde, ertshertsoginna Maria pisut leevendada venna leina ja meeleheidet, andes talle lugeda Isabella kirju, millest võis järeldada tema ükskõiksust abikaasa vastu. Sellel arvatakse põhjendavat Joosephi edaspidine naistepõlgus, hoolimatus ja kalduvus neid alahinnata ja pilgata. Teadmine, et abikaasa tunded tema vastu polnud tema omadega võrdsed, avaldas mõju Josephile

kui uhkele iseloomule ning võis teatud määral kibedust tekitada, kuid loodetud lohutust see ei toonud ja ei tekitanud vaenu ega ükskõiksust surnu vastu, nagu seda õde oma heatahtlikkuses ja kaastundes arvas. Mälestus armastatust oli ja jäi talle pühaks ja võimsaks edaspidiseski elus. Aeg leevendas küll palju, kuid põhiliselt jäi Joseph edaspidi naiste suhtes siiski ükskõikseks ega uskunud leida abielus teistkordselt sellist õnne ja harmooniat. Riigile ja emale kuulub siitpeale tema armastus ja kiindumus, nende eest on ta valmis tegutsema ja end ohverdama ning neile täie andumusega pühenduma.

Abiellumise järel Isabellaga algas Josephi osavõtt riiklikkude asutiste istungeist, tutvumine riikliku tegevuse ja asjaajamisega; a. 1761 määras keisrinna ta ka riiginõukogu liikmeks. Täisealiseks tunnustatud ertshertsog Joseph ei tunne algul näiliselt mingit huvi ametiasutiste istungite vastu: auahnel, energilisel ja tegevust ihkajal noormehel oli raske passiivne pealtkuulaja olla. Tema noor, tuline ja praktiline iseloom ei talunud sõnu ja veel kord sõnu ning pikki kaalutlusi; ta armastas ja ihkas tegusid ja kiiret otsustamist ning loomulikult tundis siis istungeil igavust ja mõtles, nagu sel juhul kõik noored, hoopis muist asjust. Olles üleolev ja pilkehimuline püüdis ta sellele vastavalt kohelda ka kaasistunglasi, nende tegevust teravalt ja ironiseerivalt kritiseerides. Kuid asjust, millest huvitus, aru sai ja mis otsest, kiiret otsustust ja tegutsemist nõudsid, võttis ta elavalt osa ja vaidles ägedalt kaasa, esinedes oma kavade ja vaadete, eriti kui asi puudutas sõjaväge.

Seejuures rõhutas ertshertsog Joseph juba riigi kõikvõimsust: kõik peab riigile kuuluma

Exhibl. univ. Tart.

ja ainult riigi huvest tuleb kõigil lähtuda. Juba sel ajal väljendas ta huvitavaid mõtteid, mida ise nimetas unistusteks, mille täitumine olevat võimalik ainult kauges tulevikus. Need lasevad juba pisut pilku heita tema poliitilisele meelsusele ja omapäraseile püüdlusile. Absoluutne võim peab ainult valitsejale kuuluma ja seda võimu peab riik omal jõul saavutama. Seks tuleks aadli senist võimu piirata ja nendelt maksustamisõigus ära võtta. Kohtadele tuleks valida sobivaid ametnikke. Sellist riigivõimu-käsitust võivat küll despotismiks nimetada, kuid ilma absoluutse võimuta ei suuda riik piirata seaduste või statuutide kaudu üksikute seisuste ja maade eesõigusi, mis hoiavad riiki kammitsas ega anna talle tegevusvabadust. Seetõttu peab riik kiratsema, mis on väga kahjulik ja viib lõpuks ta saagiahnete naabrite kätte. Joseph ei salli parlamentaarset korda, vaid väidab, et riiki juhtida on kasulikum ühel keskpärasel kui kümnel andekal isikul, kes midagi otsustades peavad üksmeelsed olema, mille saavutamine on peaaegu võimatu. Riigivõim peaks kogu Austria-Ungari riigis kõikjal ühine olema, peaksid kehtima ühesugune kord ja seadused. Juba 10 a. jooksul võiks näha, milliseid paremusi see riigile ja rahvale tooks. Maksustada tuleks seejuures kõiki seisusi. Tõsi küll, aadli sissetulekud väheneksid seega märksa, nad ei saaks enam nii hiilgavalt elada kui senini, kuid ons seda tarviski? Kas riigi sisemine jõud, head seadused, eeskujulik kord, hästi korraldatud rahandus, tugev sõjavägi ja õitsev kaubandus-tööstus ei ole märksa tähtsamad kui toredad peod, galapäevad, hiilgavad saalid, kullast lauanõud, kalliskivid jne.? Inimesed oleksid parima meelega, usinuse ja andumusega valmis riiki teenima, kui aadli sissetulekuid ja

eesõigusi piirataks, mis oleks kasulik ka riigile. Riigiteenistuses tuleks hinnata ainult isiklikke teeneid ja võimeid, kohtadele ei tohi määrata ebasobivaid isikuid nende vanemate teenete või seisuslikkude eesõiguste järgi, mis riigile võib osutada sageli otse kahjulikuks, koormates teda ebakohaste ametnikkudega, kel sageli pole muud teeneid kui kuulus nimi, nagu seda senini Austrias on eelistatud. Teravalt arvustab Joseph ka riigiteenijaile tasumaksmist. Kõrgemast seisusest ametnikud said suuremat palka kui samal kohal asuvad alamast seisusest ametnikud, kuigi viimaste tööhulk tavaliselt oli palju suurem kui esimestel. Joseph nõudis siin tasu töö suuruse ja väärtuse, mitte seisuste järgi. Samuti halvustas ta riiklikkudes asutistes asjaajamise aeglust, keerukust ja lohakust. Suurimat rahulolematust avaldas ta riigi rahanduse vastu, nurisedes, et tööstuse-kaubanduse arendamiseks pole midagi tehtud. Esitas kavu, kuidas rahandust korraldada ja parandada, riiki võlgadest hoida ja kapitali riigist mitte välja lasta viia.

Sellised olid troonipärija maksva olukorra puuduste arvustused ja nende kõrvaldamisettepanekud, mida ta aeg-ajalt ja tagasihoidlikult avaldas, ise vaevalt nende täitumist uskudes. Need seisukohavõttud on aga huvitavad ja julged ning lasevad meil pilku heita noormehesse, kes vaevalt oli lapsekingadest väljas, näitavad, mida temalt võis oodata. Kuigi esialgu neile ettepanekuile ja arvustustele vaevalt reageeriti, juhtisid nad siiski kõikide tähelepanu noorele ertshertsogile kui tulevasele monarhile, kelle vaated, mis imetlust ja huvi äratasid isegi väljaspool Austria-Ungari piire, olid resoluutsed, julged ja suurelennulised. Need esimesed sihtjooned iseloomustavad tema esimesi püüdlusi ja on

suunanäitajaks kogu tema edaspidisele tegevusele.

Juba aastasadu oli Saksa keisrikroon kuulunud Habsburgi dünastiale, ja Maria Theresia sihiks oli ka nüüd seda õigust ja traditsiooni oma järglastele säilitada. Oma valitsuse esimesel perioodil tuli tal palju võidelda, et krooni saada oma abikaasale Franz Stephanile. See osutus aga raskekemaks, kui ta seda oli kujutlenud, sest viimane polnud ju Habsburg. Esimene valimine ei andnud tulemusi, küll aga teine. A. 1745 sai ta keisriks Franz I nime all. Edaspidigi oldi valvel, et Saksa keisrikroon jääks Austria valitsejale. Aacheni rahu järel 1748. a., millega lõppes Austria pärilussõda, võttis ertshertsog Josephile Saksa keisrikrooni kindlustamise küsimus uut hoogu.

Saksa keiser oli valitav ja valimist toimetasid Saksa riigi 9 kuurvürsti, kellega Maria Theresial nüüd tuli seks üksikult kokku leppida. Suurelt tuli arvestada Preisi kuningat Friedrich II, kes oli ühtlasi Brandenburgi kuurvürst ning mõjuvõimsaim valitseja Saksamaal, seega siis kardetavam ja tooniandvaim isik keisri valimisel. Raske oli kokkulepet saavutada ka teiste kuurvürstidega, kes nõudsid enestele vastutasuks maid, raha ja keisrivõimu piiramist. Kuid Viini valitsus oli siin järeleandmatu. Rahalise tasu andmine võis kõne alla tulla, kuid maade loovutamist ja keisrivõimu piiramist ei tahtud kuulda. 7-aastase sõja ajal ei tulnud keisri kandidaadi valimisküsimus päevakorrale, kuid Hubertusburgi rahulepingu (1763. a.) esimeses punktis lubas Friedrich II oma hääle tulevasele keisrivalimisel Josephile. Kuu aega pärast mainitud rahu esitas Kaunitz Maria Theresiale kategeoorilise nõude, tulevase keisri valimine lähemal ajal kiires korras läbi viia ja avaldas selleks

kokkuleppekavad kuurvürstidega. 1764. a. tuli Frankfurti kokku keiser Franz I poolt kutsutud kuurvürstidepäev, kes asja pidi otsustama. Preisi püüdis siin küll mõningaid takistusi teha keisri-võimu piiramise nõudmiste esitamisega, kuid Austria ei andnud järele ja Friedrich II vist ei mõtelnudki takistusi tõsiselt, vaid soovis Viini valitsust ainult pisut hirmutada.

Samal aastal 12. märtsil saabus keiser Franz kahe vanema poja ja suure saatjaskonna saatel suure hiilguse ja toredusega Frankfurti, kus pidid toimuma valimine ja kroonimine kõikide traditsioonide kohaselt. Kuid ertshertsog Joseph kui tulevane keiser ja pidustuste keskus polnud sugugi vastavas meeleolus. Ta pigemini oleks neist pidustusist loobunud, kuna vaevalt kolm kuud oli möödunud ta abikaasa surmast. Lein oli veel värske ja sügav. Ta kurdab oma kutse üle ja manab olukorda, mis temalt nõuavad hoopis midagi muud, kui ta ise tahaks.

27. märtsil teostus tulevase keisri valimine ühel häälel ja 29. märtsil keisrite pidulik sisseõit Frankfurti, kus neid juubeldav rahvahulk ja vürstid vastu võtsid. Rõõmus meeleolu, juubeldus, pidustused, illuminatsioon, tervitused jne. ümbritsesid äsjavalitut, keda see vaid pooleldi haaras. Väliselt sundis ta end rõõmsaks ja õnnelikuilmeliseks, kuid seesmiselt oli ta täis leina ja tüdimust. Kroonimispidustused kujunesid Josephile ülejõukäivaks, ta ei suutnud kogu aeg teeselda õnnelikku, vaid põgenes võimalikul juhul üksildusse. Väliselt paistis aga kõik korras olevat. Goethe, kes Frankfurtis valimis- ja kroonimispidustused kaasa elas, mainib, et Joseph olevat oma noorusliku ilusa kujuga kõikide poolehoiu võitnud ja oma laitmatu ning väärrika esinemisega juubeldustormi esile kutsunud, sest

terve maailm, teades tema kõrgeid vaimuandeid ja õilsaid püüdeid, lootvat temast suurte ja paljude asjade kordasaatjat.

Keisriks valimine ei too Josephi isikusse aga mingit muutust, ta jääb endiselt kurvameelseks, tagasihoidlikuks ja pisut apaatseks. Samuti jääb tema suhe emaga endiselt lapselikult alistuvaks. Ta palub emalt kõigis asjus nõu, juhtimist ja lubab täielikku alistumist ema kõigile soovidele nii isiklikus kui poliitilises elus.

Vaevalt oli ertshertsoginna Isabella surnud, kui talle hakati juba järeletulijat otsima. Keisrinna Maria Theresia, kes oli Isabellat armastanud ja austanud kui oma lihast tüdart ja kellel ei puudunud kaastunne ega arusaamine ka poja leinast ja kannatusest, oli nüüd vali ega osutanud poja palvele — teda esialgu uue abielukavaga rahule jätta — mingit tähelepanu, vaid rõhutas alatasa uue abiellumise vajadust nii poliitilisest kui isiklikust seisukohast, sest ta lootis uue abieluga poja kurvameelsust ja apaatiat kõrvaldada. Ta uskus poja veel liiga noore olevat, et see ei suudaks leida uut õnne, unustust ja rahuldust tulevikust.

Kui enne Frankfurti sõitu Viinis räägiti kaudselt ja salaja Josephi uuest abiellumisest, siis seda enam ja avalikumalt tehti seda tema tagasisõidul. Osa Saksa kuurvürste ja Preisi kuningas soovisid selleks Braunschweig-Wolfenbütteli printsessi Elisabethi. Kaalutlusele tulid ka Hispaania ja Parma printsess. Viimane oli selleks küll noor ja sel ajal rõugeis, kuid surnud Isabella õde. Viimane kava imponeerib enam kui teised ka Josephile. Lootes, et õde nii väliselt kui hingeliselt sarnaneb surnud armastatuga, usub ta temaga abielludes surnule truuks jääda, endist õnne säilitada ning meelegeitest ja leinast

vabaneda. Kuid selle noore printsessi oli Hispaania kuningas oma pojale Astuuria printsile valinud ja seda tuli Viinis tublisti arvestada. Haaratud poja lohutuse vajadusest ja kaastundest, püüab Maria Theresia Hispaania kuningat Parma printsessist Louisest oma poja kasuks loobuma mõjutada, tehes esitise, et Astuuria prints võiks sel juhul abielluda ühe tema tütrega, sest Joseph olevat muidu lohutamatu ja sellest olenevat kogu perekonna ja riigi hüved.

Tehes kuningale sellise kompromissesitise, ei lootnud Maria Theresia sellest küll palju, kuid seda suurem oli Josephi pettumus eitava vastuse järel, sest ta lootis kuninga vastutulelikkusele ja oma unistuste täitumisele. Selle illusiooni purunemise järel oli ta õnnetum kui varem. Nüüd on talle ükskõik, kellega abiellub, sest ta ei suuda oma vanemaid kurvastada loobumisega edaspidisest abielust, kuigi see temale tundub äärmiselt vastumeelt.

Pikkade kombineerimiste järel abiellus Joseph 1765. a. Baieri printsessi Josephaga. Nelja nädala pärast kirjutab Joseph oma endisele äiale Parma hertsogile, et ta süda kuulub surnule veel enam kui enne. Praegune abikaasa olevat etteheiteta, omavat häid ja vooruslikke omadusi ning armastavat teda siiralt, ta tahtvat teda sellepärast kaitseda, talle hea olla, kuid ta ei suuda teda armastada. Mõistus ei suutvat teda aidata ja komöödiat mängida ta ei tahtvat. Olevat kurb mitte suuta abikaasa tundeile vastata, kuid see olevat paratamatus, millele mõlemad peavad alisuma.

Josephi teistkordsele abielule järgnes sama aasta juulis Maria Theresia teise poja Leopoldi naitumine Hispaania printsessiga. See abielu oli kavatsetud juba 1763. a., mil tegelikult toimus ka

nende kihlus, kuid ertshertsoginna Isabella vahepealne surm ja sellele järgnevad Josephi naitumiskavad pikendasid selle abielu sõlmimist, mida kuningas Karl III nii väga kiires korras soovis, sest ertshertsog Leopold polnud tema tütrele sugugi väike partii, kuna keiser Franz I oli oma isikliku valduse Toskaana lubanud Leopoldile pärandada.

Keset sellekohaseid pidustusi haigestus Leopold raskel kujul. Sellele õnnetusele järgnes teine: 18. aug. öösel tundis keiser end halvasti, kuid ta lõunastas siiski perekonnaga, õhtul vaatas teatris itaalia näidendit ja sealt Josephi seltis koju siirdunud, varises kokku ja suri. Joseph, kes esialgu arvas isal olevat tavalise haigusehoo, oli äkilisest surmajuhtumist nii masendatud, et ei julgenud esialgu sellest emale teatadagi. Maria Theresia otse tardus sellest kuuldes. Kogu ööks ja järgnevaks päevaks jäi ta üksi, lubamata kedagi läheneda. Keisrinna, kes igasuguseil raskeil õnnetusjuhtumel ja hädaohtlikel momentidel pead ei kaotanud, vaid alati teguvõimsust ja kiiret otsustusvõimet näitas, kaotas enese nüüd oma sügavalt armastatud abikaasa surma puhul täielikult ja oli äärmiselt murtud.

V.

JOSEPH MARIA THERESIA KAAS- VALITSEJANA JA KEISRINA.

Josephile, kes isa surma järel a. 1865 auto-
maatselt sai keisriks, langesid kõik isa ametid
ja avalikud kohustused. Maria Theresia esime-
seks ülesandeks Innsbruckist Viini saabudes oli
määrata poeg Stephani ordu suurmeistriks ja

oma kaasvalitsejaks. Kui keisrinnale omal ajal abikaasa kaasvalitsejaks kuulutamine tekitas suuri raskusi ja võitlusi, siis nüüd ei tulnud kellegi mõttesse protesteerida Josephi vastu, isegi Ungaris sooviti teda meeleldi. Et ema veel vapustavaist sündmustest polnud toibunud, pidi Joseph teda kõigis asjus asendama. Uusi kohustusi võttis ta tõsiselt ning pühendus oma ülesandeile suure hoole ja andumusega. Olles sel ajal parimas meheas, terve, värske ja väsimatu, ei tundunud ükski töö talle raske. Täis nooruslikku tulisust ja energiat, ta haaras kinni asjust, mis ootasid lahendust. Ta tõusis hommikul varakult ja algas tööd juba kella 8 ajal kindla päevakorra järgi. Võttis vastu ministreid ja teisi kõrgemaid võimukandjaid, raporteeris keisrinnale, pidas nõu vürst Kaunitziga ning korraldas riigi üldist asjaajamist. Peale selle tuli tal korraldada keisri raha- ja pärandusasju, mis nõudsid küllalt palju vaeva ja aega. Keiser Franz I oli eeskujulikult korraldanud ja valitsenud oma isiklikku varandust, jättes maha rikkaliku pärandi, mis oli üle ootuste suur. Testamendis olid teatud summad määratud sõpradele, teenijatele, vaestele jne., ent suurim osa oma vanimale pojale, keiser Joseph II-le.

Suure innu ja armastusega sukeldus Joseph kaasvalitsejaks saades töökeerisesse. Tutvunedes põhjalikult riigi senise asjaajamisega, leidis ta selles väärnähtusi, puudusi ja lohakusi ning uskus enese võimelise ja kutsutud olevat nende pahede kõrvaldajaks. Keisri silmis ei leidnud armu riiklik aparatuur kogu ulatuses. Ta arvustas julgelt ja halastamatult riigi ametnikkonda, kellest ta peale vürst Kaunitzi ei leidnud kedagi, kes riigi ja rahva hüvede eest oleks võidelnud ja töötanud. Igale ametikohale õige ja sobiva isiku

leidmist pidas ta riigi seisukohast oluliseks. Ametniku sobivust määras ta aga tema ustavuse, aususe, truuduse, hoolsuse ja töökuse järgi. Ta mitte ainult ei arvustanud, vaid esitas ka väärnähtuste ja puuduste kõrvaldamiseks kavu ja abinõusid. Ta leidis, et rahva huvides tuleks edendada tööstust ja kaubandust, anda privileege ettevõtjaile; aadlile tuleks selgeks teha, et tööstuse ja kaubandusega tegelemine pole häbistav. Seejuures võiks väljast sisse tuua ainult neid kaupu, mida oma maa ei suuda valmistada. Sõjateenistust ei tuleks võtta kui koormust, vaid kui püha kohustust. Sõjaministeerium peaks hoolitsema ohvitseride vaimse arenemise eest, et nad oleksid intelligentsed ning suudaksid tavalisest kohusetäitmisest kaugemale näha. Samuti ei piisa sõduri kuulekusest ega vaprust, vaid ta peab olema otsustusvõimeline ning kiiresti orienteeruma. Äsja ametisse astunud keiser ei suutnud leppida ega rahul olla ka riigis valitseva kasvatus- ja haridussüsteemiga. Pilkega märkis ta, et koolid ei sobi Viini kui suurlinna, kus kära, müra ja igasugused segavad mõjud maksuvusele pääsevad, vaid peaksid viidama mujale. Õpetajad saavad vähe palka, olevat sunnitud seega kõrvalteenistust hankima ning olevat tegelikult vähe huvitatud õpilaste edasijõudmisest ja arenemisest. Ka vaimulikkond olevat pehkinud, seal lокkavat pahed, omakasupüüdlus, mitmekohapidamine, sissetulekute ahnitsemine jne. Kloostrite sissetulekuid peaks otstarbekamalt kasutatama, kas siis laste kasvatuses või üldse heategevaks otstarbeks. Ei tulevat kasvatada häid usklikke jumalalapsi, vaid ka häid riigialamaid. Usk ja selle kombes ei tohiks olla sunduslikud, vaid peaksid olema südametunnistuseasjad. Tsensuuri tuleks pehmedada, sest

halba kirjandust ei saa tõkestada keeluga: see levivat sel puhul veel suuremas ulatuses saladuskatte all, mis on veel ohtlikum. Toredust ja hiilgust tuleks piirata. Tuleks vähem arvestada seisusi ja nende eesõigusi, sest inimene ilmale tulles pärrib vanemait vaid animaalsed omadused, mitte midagi muud. Riigipea peaks tundma isiklikult oma maid nendega kohapeal tutvundes. Tuleks palju reisida, tundma õppida kõikjal kohalikke olusid, puudusi, väärnähtusi ja hüvesid. Seda peab aga tegema tundmatuna ja tähelepanu äratamata. Kõigis asjus tuleks riigipeal lähtuda ainult riigi ja üldsuse hüvest.

Sellised olid Josephi vaated ja kavatsused, mida ta lootis teostada kaasvalitsejaks saades. Ent tal tuli loobuda nii mõnestki soovist, niipea kui püüdis seda tegelikult rakendada. Ta pidi tublisti arvestama Maria Theresia isikut, kes tahtis üksi olla Austria-Ungari tõeline valitseja ning käskija ja seda tegelikult ka oli. Ainult ajutiseks oli mõeldud Maria Theresia tagasitõmbumine riigiasjust peale abikaasa surma. Kuuldes Josephi nooruslikest ja suuri muutusi nõudvaist kavadest ning nähes ta tegevusiha, püüdis ema neid pidurdada, ja ta haaras jälle kinni riigi valitsemisest. Maria Theresia oli nii mõneski asjas teisel arvamisel kui poeg ning nende vaated ja arusaamised ristasisid. Keisrinnale oli vastu meelt kõik see, mis käis tema isiklikkude tunnete, mõtete ja tõekspidamiste vastu. Eriti tSENSuuris ja usuasjus ei suutnud ema ja poeg milalgi ühist keelt leida ega saavutanudki kompromissi, seda enam, et tSENSuuri juhatav van Swieten, keda Maria Theresia tõeliselt palju usaldas ja kellele kuulus tema täieline poolehoid, oli oma aja kohta küllaldaselt vabameelne ja lojaalne.

Ei saa öelda, et Maria Theresia oleks Josephi

vaateid ja kavatsusi hoopis ignoreerinud ega oleks osutanud neile mingit tähelepanu. Vastupidi, ta tutvus nendega, juurdles nende kallal ning esitas neist olulisemad kantler Kaunitzile läbivaatamiseks, kes keisri ettepanekuid mitmeski asjas pooldas. Kaunitz leidis, et kui tulevane Austria monarh juba nüüd kannab selliseid suuri ja väärtuslikke ideid, mis lasevad ennustada tuleviku kohta ainult head, siis võib tulevikus temalt loota seda rohkem.

Ent Maria Theresia ei tahtnud ju lasta kõike võimu poja kätte minna, ehkki veendus varsti, et poeg ei lepi passiivse osaga, nagu tegi keiser Franz I. Passiivsus oli kujutlematu Josephi haruldaste võimete, arusaamiste ning osavuse tõttu asju õieti näha ja hinnata. Seda enam, et ta tundis end tulevase kõikvõimsa monarhina, kelle ees laius suur tegevuspõld. Sellepärast jättis keisrinna Josephile esialgu enam-vähem vabad käed õukonnasse, rahandusse ja sõjaväesse puutuvais küsimusis. Kahes esimeses küll piiratult, kuna lõplik asja otsustamise õigus jäi keisrinnale. Ent keiser Joseph, kes tahtis olla emaga heas vahekorras ning omas algul veel küllalt leplikust ja kuulekust, ei otsustanud päris iseseisvalt ka sõjaväesse puutuvaid küsimusi.

Õukonda puutuvad küsimused näisid rahvast kaugel seisvat, kuid uuendused ja muutused, mis Joseph siin ette võttis, tekitasid siiski üldist tähelepanu, ärevust ja teatud kihtides isegi vaimustust. Tema tegevus siin algas kokkuhoiu ja lihtsustamisega: ta lihtsustas õukonna kombeid, kaotas galapäevad ja palverännakud, ühendas oma õukonna Maria Theresia omaga, võttis ette ametnikkude vahetuse, piiras üldisi väljaminekuid, vähendas teenijaskonda ja piiras õukonna hobuste arvu. Jahiasjanduses teostas ta samuti

kokkuhoidu. Keiser Franz I ajal, kes oli kirglik jahimees, olid Viini ümbritsevad aiad ja metsad täidetud metssigadega, kes üldsusele olid väga kahjulikud. Joseph andis käsu neid hävitada. Sellest suurest jahist võttis osa isegi suur hulk kõrgeid daame ühes keisrinna Josepha ja vanemate ertshertsoginnadega. Kokkuhoidu teostades vallandas keiser šveitslasist ihukaitseväge. Viimasega nõustus Maria Theresia vastumeelselt, sest tema oli šveitslastega rahul ning harjunud. Valveteenistuseks laskis keiser moodustada kaks uut korpust invaliididest, kelledele niikuinii tuli pensioni maksta. Kui Josephile oleks antud vabad käed, ta oleks veel kaugemale läinud, kuid vallandatute ja sissetulekuist ilmajäänute hädaldused läksid Maria Theresia kaastundlikusse südamesse, ja ta ei andnud pojale enam järele. Kuid juba needki muudatused õukonnas võitsid Josephile laialdastes rahvahulkades poolehoidu ning järgnev tegu aina süvendas seda. Nimelt oli õukonnal Viini lähedal Doonau paremal kaldal suur, laialdane ning mitmekesiste metsloomadega maa-ala — Prater, kuhu suvel võisid välja sõita üksnes õukondlased. Nüüd avati Prater Josephi nõudel kogu rahvale, kes sel puhul keisri vastu tundis suurt tänulikkust.

Josephi tähelepanu pöördus seejärel rahandusele ja sõjaväele. Keiser Franz I oli Austria riigi rahandusele suuri teeneid osutanud, kuid olulisi parandusi ta ei suutnud tuua. Josephil tuli kaasvalitsejana sel alal võitlusse astuda. Riiki tuli pankroti eest hoida. Riigi sissetuleku moodustasid peamiselt maksud, neid oli aeg-ajalt juba suurendatud, kuid seegi ei aidanud. Tuli piirata väljaminekuid sõjaväe, ametnike palkade ja riigivõla protsendi vähendamise arvel. Kuna naabrite sõjaline jõud ja alaline sõjaohu nende

poolt väevähendust ei lubanud, siis ei saadud sel alal väljaminekuid piirata. Sõjamaksude suurendamine oli vaevalt võimalik, kuna selle otsustamine kuulus seisuste eesõiguste hulka ning selle teostamine oli küllalt raske, keerukas ja aegavõttev. Ametnikkude palkades oli kokkuvõttes võimalik ainult alamametnike arvel, kuna kõrgemad ametnikud, aadlikud, kes tegelikult said suurt tasu, kuulusid Maria Theresia erilise kaitse alla, kelle eriliseks nõrkuseks oli rikkalikult tasuda teeneid, mis tema isikule või riigile kunagi oli osutatud. Kuigi Joseph suutis saavutada, et ema mõnevõrra järele andis, oli teostatud kokkuvõttes tegelikult liiga väike. Samuti osutus Josephile raskeks riigivõla protsendi vähendamise küsimus. Riigil oli Josephi kaasvalitsejaks saamisel 300 miljonit guldnat võlga, mille tasumiseks puudus igasugune võimalus, kuna isegi protsentide maksmine osutus ülejõukäivaks. Sellises lootusetus olukorras otsustas keiser üllatusliku suurmeelse teoga toime tulla — annetada oma isiklik isa pärand riigile. See oli sularahas 22 miljonit suur, millele lisandus veel suurel arvul maid ja mõisu riigi mitmesuguseis osis. Selle kõik annetas keiser riigile, et ära hoida pankrotti jäämist; nüüd saadi osaliselt võlga ja selle protsente tasuda. Seejärel läks tal korda krediiti kindlustada niivõrd, et Austriale ei keelatud enam uut laenu isegi välismaalt, ja ta viis võlaprotsendi seniselt 6% 4%-le. Et kavatsusel oli ka riigimaksude suurendamine ja kaudsete maksude laiendamine, siis näis, et olukord rahanduses muutus tõepoolest keisri tarmuka tegevuse kaudu stabiilseks, ning riik oli mõneks ajaks ähvardavast ohust vabanenud. Iga tahes valitsus ja keiser ise olid tulemustega rahul. Seevastu oli pettunud aga rahvas, kes

ootas, et maksukoormus, mis 7-aastase sõja järel oli erakordselt suurenenud, väheneb. Oli möödunud aasta aasta järel, ilma et vähendusest oleks juttu olnud; ümberpöörduvalt, räägiti aina selle suurendamisest. Kui keiser Franz I

Joseph II.

suri ja kuuldus levis Josephi pärandi riigile kinkimisest, kasvas rahva lootus. Rahva ainealine puudus ja elukallidus üha suurenesid ja olukord muutus otse talumatuks. Valitsus näis aga ka nüüd sellele mitte reageerivat. See viis rahva otse meeleheitele. Keiser Joseph II, kellel senini oli lahtine kõrv ja kaastunne alamate hädade

ja puuduste vastu, näis sellest aru saavat ning oli ka valmis aitama, kuid esmajoones tegutses ta oma kava järgi. Riik tuli kõigepealt vabastada koormavaist võlgadest, ainult sel viisil näis temale võimalik riigi sissetulekuid väljaminekutega tasakaalustada. Kuni selleni pole jõutud, tuli tema arvates silm ja kõrv rahva hädade vastu sulgeda.

Keiser Josephile langesid isa surma järel ka vägede ülemjuhataja ülesanded, millele ta võis nüüd anduda kogu oma energia ja sügava kiindumusega; see ala meeldis temale enam kui miski muu, tundus omane, ja siin võis ta näidata oma organiseerimis- ja korrastamisvõimeid. Kohe alguses viis ta läbi uuenduse, mis mujal oli juba tarvitusele võetud, nimelt sõjaväe mundris esinemise pidulikel sündmustel. Seega võis ta isiklikult loobuda senisest vihatud õuerüüst, hispaania mantelrõivastisest. Järgmisena uuendas ta ohvitseride ja sõjaväeametnikkude koosseisu. Nii sõjanõukogu kui sõjaministeeriumi juhiks said sellised head organisaatorid nagu kindral M. L a c y ja krahv H a d e k, kes töötasid samasuguseil põhimõtetel kui keiser. Sõjaväes võeti tarvitusele uued relvad ja varustus, suurendati kahur- ja ratsaväge jne. Garnisoniteenistuse jaoks moodustati kokkuhoiumõttest lähtudes invaliididest väeosa, mille ülalpidamine seniste pensionisummadega võrreldes oli väikene. Invaliididele, kes ei tahtnud sõjaväkke astuda, kuid olid teenistuskõlblikud, loobus riik pensioni maksmast. Teine tähtsam samm sõjanduses oli kindralstaabi loomine Austrias ning seega algasid esimest korda sõjakaartide valmistamine, maastikuga tutvunemine, elanikkude arvu selgitamine jne. Hakati korraldama korrapäraseid alalisi lahingu- ja riviharjutusi ja ma-

nöövreid. Muutus tuli ka senises värbamis-süsteemis, mis oli otstarbetu. See asendati sundusliku väeteenistusega, mida nimetati kon-skriptsioonisüsteemiks ja mis oli Preisis läbi vii-dud juba Friedrich Wilhelm I ajal ja viimist-letud Friedrich II poolt. Senini oli nekrutite muretsemine peamiselt kohalikkude mõisnikkude või vastavate ametnikkude ülesandeks, kes neid oma heaksarvamise järgi hankisid kas oma paik-konnast või hoopis väljastpoolt. Kuid 1771. a. seaduse järgi, mis kehtima pandi kogu Saksa-Austria mais peale Tirooli, hakati sõdureid võtma kohalikkude elanikkude hulgast riigi poolt kind-laks määratud korras. Kogu maa jagati 37 sõja-väeringkonda (Werbbezirk), mille eesotsas asus sõjaväeringkonna ülem. Iga ringkond pidi moo-dustama ühe väeosa, mis alatas koha pealt täien-dus. Seks koostati nimistud ringkonnas asuvate meessoost elanikkude kohta, et neist tarbe korral nekruteid võtta. Neid nimistuid kontrolliti iga aasta kord. Kuigi selles nimistus olid kõik me-hed, ei kuulunud kõik ometi sõjaväeteenistusse. Vabastatud olid aadel, vaimulikud, ametnikud, rikas linnakodanlus ja nende lapsed ning kõik need, kes olid tarvilikud maaharimises, käsitöös, mäetööstuses ja vabrikuis, ühe sõnaga need, kel-lel oli kas varandust või elukutse. Teatud aja-vahemikul olid ka juudid sõjaväeteenistusest vabastatud. Sõjaväkke kuulus seega osa talu-poegi, nimelt rentnikke, siis edasi musta- ja päevatöölisi ja lõpuks linna- ja härraste teeni-jaid. Kõik ei jäänud alaliselt sõjaväkke; osa neist sai õpetuse, andis vande ja lasti koju, et nad võiksid ise enesele leiba teenida ega oleks riigile ülemäära koormaks. Sõjaväest põgene-mine ja kõrvalehoidmine oli valjusti karistatav. Prantsusmaa eeskujul, kus eriti moes olid piiri-

kindlused, hakati ka Austrias parandama ja uuendama vanu kindlusi ja ehitama uusi. Palavikulise kiirusega ja hoogsalt tegutses keiser uute kindlustuskavadega, käies ise kohapeal töid juhatamas ja kontrolli teostamas. Ta võttis osa sõjaväelistest õppustest, manöövreist ning püüdis tundma õppida igat üksikut rügementi, nende juhte ja sõdureid, püüdis leida võimalikke vigu ja tarvitusele võtta uusi, moodsaid ja otstarbekaid leiutisi. Eriti vali, nõudlik ja halastamata oli ta vanade, tardunud vaadetega väejuhtide suhtes. Ta vallandas neid, niipalju kui võis, s. t. kuipalju seda Maria Theresia lubas. See aga püüdis alati kaitsta vanu, kauateeninud ja kogenenud juhte ning polnud sugugi rahul Josephi ägeda, umbuskliku ja pilkliku tooniga nende suhtes.

Sageli on väidetud, et Joseph on huvi tundnud ainult rahanduse ja sõjaväe vastu, mis on täiesti eksitus. Teda huvitasid kõik valitsemis-
harud. Ta tahtis tundma õppida kõike ja tegeles kõigega, niipalju kui seda talle võimaldati. Et tema tegevus ilmneb rahanduses ja sõjaväes enam kui mujal, on sellest tingitud, et neil aladel Maria Theresia võimaldas tal rohkem iseseisvalt töötada.

Algul oli Maria Theresia poja mitmekesiste huvide ja tegevusinnuga üsna rahul, ent aasta-aastalt süvenes vastuolu nende kahe vahel. Mida rohkem tutvus Joseph valitsuse tegevuse ja tööga, seda rahulolematumaks ja kärsitumaks ta muutus, ja seda sagedamini tekkis tal emaga konflikte, mis olid suuresti tingitud nende iseloomude erinevusest, vanusevahest ja käitumisviisist. Poja suur tegevusind, tormakus ja kiire otsustusviis ei meeldinud emale, kes midagi ei teostanud järsult, vaid pikkamisi ja süga-

valt kaalutletult. Enam kui reformid ise pahan-
das keisrinnat viis, kuidas poeg neid tahtis teos-
tada. Vanu teenekaid riigimehi tahtis ta päeva-
pealt vallandada, kohtles neid üleolevalt, pilka-
valt ning muutus teravaks, kui neilt kuuldus
vastuväiteid ja eri arvamusi. Seda ei suutnud
keisrinna Josephi juures taluda. Tema ise püü-
dis kõikjal toime tulla hea sõna, sõbraliku koht-
lemise, usalduse ja armastusväärsusega. See-
pärast manitses ta ka alati poega sellise inimeste-
kohtlemise pärast, mis olevat kahjulik eeskätt
temale enesele. Keisri toon oli etteheidete ja
manitsuste puhul alati küll kuulekas, andeks pa-
luv, ent ometi andis ta emale järele ainult nii-
palju, kui see temale õige ja mõistuspärane tun-
dus olevat. Et emagi niisama kindlalt oma vaateid
ja arvamusi kaitses ja nende juurde kindlaks jäi,
siis olid konfliktid aeg-ajalt korduvad, parata-
matud ning muutusid aina tihedamaks kaasvalit-
susaja lõpu poole. Vastuollu satuti sageli hoopis
vormilistes küsimustes. Seejuures ei olnud nad
isiklikult teineteisele kurjad, läbikäimine tõkes-
tatud ega konfliktid kauakestvad, vaid mõlemate
vahel püsis endiselt tõeline usaldus ja siirus.
Maria Theresia kannatas sügavalt, kogedes Jo-
sephi iseloomu parandamatust. Muidugi oli nii
noorel, andekal, tulvil tegevus- ja loomisiha ole-
val, tulevasel piiramatu võimuga valitsejal raske
leppida ema alalhoidliku, kõigis asjus kõhkleva,
kaua kaalutleva ja mõõduka tegevusviisiga; pea-
legi kui ta oli võimeline kaugele nägema, olu-
kordi õigesti hindama ja tundis oma kohustus- ja
vastutuskoormat. Ometi oli Joseph sunnitud
leppima mõnegi asjaoluga ja ebameeldiva korral-
dusega, kuigi ta tegi seda protesteerides. 1769. a.
esimestel päevadel teatas ta emale, et tulevikus
loobub ta alla kirjutamast aktidele ühes keisrin-

naga, milleks ta senini kaasvalitsejana oli kohustatud, sellest hoolimata, kas ta igakord vastava akti sisuga nõustus või mitte. Ta ei suutvat seda enam edaspidi teha, sest kui tulevane monarh ei taha ta oma aule ja kuulsusele varju heita ega tee enam seda, mis käib tema veendumuste ja arusaamiste vastu. Olles sellest teadaandest piinlikult puudutatud, pöördus Maria Theresia poja poole otse naiselikul-emaalikul toonil, et tema tunnetele mõjuda ja teda järeleandmisele avatleda. Vastamisi vahetati enne mitmeidki ilusaid, südanthaaravaid, õrnutsevaid kirju ning palju tuli kaasa aidata vürst Starhembergil ja kindral Lacy'l, kelledele kuulus mõlemate poolte usaldus ja kellede poole mõlemad pöördusid kaebustega teineteise peale, enne kui Joseph mõista andis valmisolekut alistumiseks; ta tegi seda siiski protesteerides. Seega lõppes seekordne konflikt, kuid eelpool nimetatud kahele härrale ja oma vennale Leopoldile kaebas Joseph alatasa, et ta ei suuda rahul olla ema poolt juhitud riigiasjadega ja seepärast kavatses tulevikus kaasvalitsusest tagasi astuda. Selliste tagasiastumis-kavatsustega esines ta mitmel korral ja Maria Theresia oli sunnitud mõnelegi kompromissile.

1767. a. oli haiguste ja surmajuhtumite poolest üks õnnetuimaid aastaid Austria valitseva soo perekondlikus elus. Eriti võidutsesid jälle rõuged. Kõigepealt suri Maria Theresia lemmiktütre Maria Christine tütreke, seejärel haigestusid selle isa prints Albert ja keisrinna Josepha. Maria Theresia, kes oma poja taasnaitumist väga oli soovinud ja igatsenud, pidi peagi nägema, et see abielu on õnnetu. Algul süüdistas ta selles õnnetut Josephat, kes tundus temale saamatuna ja taipamatuna oma elu juhtimises ja korralda-

mises ega saanud võita abikaasa poolehoidu ja armastust. Hiljem aga osutas ta õnnetule naisele siiski kaastunnet ja tähelepanu. Kui Josepha raskel kujul haigestus rõugeisse, külastas keisrinna teda ning emmates teda lohutatavalt, sai ise nakatatud ja haigestus samuti. Olles sel ajal juba 50-aastane, füüsiliselt mitte enam küllalt tugev ning viimasel ajal üle elanud raskeid hingelisi vapustusi, näis keisrinna Maria Theresia vaevu suutvat paraneda. Josepha surm halvendas olukorda ja keisrinna tervislik seisund muutus hoopis kriitiliseks. Maria Theresia tugev loomus ja elutahe panid aga vastu ja kuu aja pärast oli märgata juba paranemist.

Abikaasa haigus ja surm puudutasid Josephit õige vähe. Ta võttis sellest osa vaid niipalju, kui tundis ametlikult kohustatud olevat. Seevastu kannatas ta ema haiguse puhul ja tema kaotuse kartuse all tublisti. Kogu haiguse vältel jäi ta ema lähedusse ja kriitilisel momendil oli kokku varisemas, soovides siiralt tema kiiret paranemist. Selles pole põhjust kahelda, kuigi teiselt poolt võiks arvata, et Joseph, ihates piiramatult valitseda, tüdinud kaasvalitseja tõkestavast seisundist, oleks võinud soovida ema surma. Ema oli ainuke lähedane inimene, keda ta sageli nimetas sõbratariks, seltsiliseks ja armastatuks, ja selle kaotus oleks tema isiklikku elu vapustanud. Nii keisri kui ka ametikandjate ja rahva rõõm oli suur ja siiras Maria Theresia paranemisel.

Sama aasta sügisel suri rõugeisse Josephi lemmikõde ertshertsoginna Josepha, ajal, mil valmistuti tema abiellumiseks Napoli kuningaga. Seejärel haigestus veel üks õdedest. Kuid Josephile oli kahtlematult raskeimaks ja valusaimaks elamuseks tema sügavalt armastatud

tütrekese surm. Esimest abikaasat hindas keiser kõrgesti oma elu lõpuni. Seepärast koondus tema surma järel Josephi tähelepanu ja hellus tütrele, kes kõigiti tuletas meelde oma ema. Selle äärmiselt hapra ja õrna olevuse kasvatus ja tema eest hoolitsemine muutusid Josephile tähtsaimaks tugipunktiks tema isiklikus elus. Et ta oma õdede kasvatusel ja kasvatajatega polnud rahul, kaalutles ja juurdles ta kaua kasvatusküsimuste üle ning otsis sobivat kasvatajat. Lõpuks valiti kasvatajaks välismaalanna, kes aga asus oma ülesande täitmisele Maria Theresia instruksioonide järgi. Joseph leidis oma traagilises elus lohutust ainult sellest lapsest, samuti kiindus laps temasse. Ent Josephi seniste isiklikude kannatuste mõõt polnud täis — ta kaotas ka selle väikese lohutaja. 1770. a. haigestus väike erts-hertsoginna kopsupõletikku. Verelaskmine ega mingisugune muu ravi ei suutnud aidata. Keiser veetis oma aja ainult tütrekese juures, jälgides meeletult haiguse käiku, mis aga lõppes surmaga. See viis Josephi rööpast hoopis välja. Tugev, vali, üleolev ning kõigisse irooniliselt suhtuv keiser oli oma lapse kaotusest nii valusalt puudutatud, et ei suutnud esialgu muud teha kui mõelda ja palvetada: „Armas Jumal, anna mulle mu tütar tagasi!“

Maria Theresia palavaimaks sooviks oli ka nüüd, millal Josephi teine abikaasa surnud, uue abielu sobitamine. Ta püüdis suure visaduse ja järeleandmatusega poega veenda selle tarvilikkuses nii riiklikel kui isiklikel põhjusil. Keiserinna ei suutnud taluda mõtet, et poeg kui tulevane võimsa riigi valitseja, jääb troonipärijata. Kuid Joseph oli möödunud kannatustest muutunud teadlikumaks ja ettenägelikumaks ega olnud ema soovidele enam nii alistuv kui varem. Ta

nõudis kategooriliselt enda rahulejätmist selliste soovidega.

Josephi sõltuvus ja kuulekus ema suhtes kestis edasi. See olenes juba tema pieteedist ema vastu ja tema maailmavaatest, sest ema oli ju tegelik Austria-Ungari monarhia valitseja, ja Josephi arusaamise järgi võis riigis olla vaid üks kõikvõimas käskija, kellele kõik teised peavad alistuma. Olgugi et ema kui valitseja toimis tema arvates sageli valesti, riigi huvides otse kahjulikult, ei tulnud talle mõttesegi keisrinna vastu avalikult välja astuda. Näiteks oli ta väga haavunud ja kahetses, et ema temal ei lubanud Itaalias a. 1769 reisil olles külastada ja tutvuda Genua vabariigi ja selle riikliku korraga. Genua oli tol ajal muuseas ainus riik peale Preisi, mida Maria Theresia ei sallinud. Preisit vihkas keisrinna tema kuninga, Genuat vabariikliku korra pärast ja ta ei suutnud ka unustada nende riikide vaenulikku suhtumist Austriasse pärilussõja ajal. Sellepärast keelas ta Josephil kategooriliselt selle linna külastuse. Kibedusega alistus Joseph sellele keelule.

Itaalia-reis oli Josephi kauaigatsetud ja esimeseks reisiks väljaspoole oma riigi piire. See reis polnud ilma poliitilise ilmeta. Roomas toimus sel ajal uue paavsti valimine (a. 1769). Paavst Clemens XIII oli järsku surnud ja uue valimisel pidi Austria võtma kindla seisukoha, millist paavsti ta soovib näha tulevikus. Siin tuli targu toimida, sest jesuiitide-küsimus oli samal ajal päevakorral ja katoliiklikud riigid pidid selle suhtes seisukoha võtma. Sügavalt uskliku ja ustava kirikulapsena suhtus Maria Theresia põlastavalt Hispaanias, Portugalis ja Prantsusmaal tekkinud jesuiitidevaenulisele liikumisele; tal aga tuli selles õrnas küsimuses tublisti arvestada uue-

aja vaateid, seda enam, et Joseph ja Kaunitz olid jesuiitide ägedamaid vastaseid. Joseph ei suutnud kuidagi leppida Rooma kuuria vahelesegamisega ilmlikesse asjusse. Osa vaimulikest sai ka ise aru ilmliku võimu tugevusest ja ajavoolu käigust, kuid see osa, kes vastu töötas, tegi asjale enam halba kui head. Kuid otsesest vaenulikkust Rooma vastu Austria siiski ei ilmutanud. Suure rahuldustundega võeti Viinis vastu ettepanek hakata vahendajaks paavsti ja temale vaenulike riikide vahel. Kui nüüd Joseph valimiste ajal Rooma saabus, anti sellele suurt tähtsust ning loodeti palju Austria seisukohavõtust. Kuid Austria valitsusel tuli ettevaatlikult tegutseda, tuli arvestada üldist olukorda Viinis ja rahvusvahelisi suhteid. Keisri ootamatu ilmumine Vatikani tekitas ärevust ja üllatust. Ta ilmus venna Leopoldi saatel lihtsais sõjaväerõivais, kandes mõõka ja mainis, et ta viimasest meeleldi ei sooviks lahkuda. Talle vastati, et tema kui katoliku kiriku kaitsja võibki nende hulka mõõgaga ilmuda. Keiser võeti suurte austusavaldustega vastu ja talle esitleti tähtsamaid kardinale, kelledega vesteldes ta hiilgas oma hea itaalia keele oskusega. Kui aga mõned valijaist püüdsid keisrit mõjutada oma eesmärkide kasuks, siis loobus ta mõne kerge, üldist põhimõtet rõhutava seisukoha esitamiselega sellel teemal vestlemast. Austria soovivat kõigiti väarikat paavsti, kes on suuteline leplikult lahendama jesuiitide-küsimust, ja Austria alistuvat kiriku otsusele, ilma milleta Maria Theresia kui andunud ja usaldav kirikulaps jesuiitide vastu midagi ette ei võtvat. Keiser isiklikult aga rõõmustavat, kui kirik teeks ordu sulgemise otsuse. Joseph külastas Roomas olles ka jesuiitide kindralit ning ei keelanud ka sellele oma tähelepanu, muu seas targu mõista andes

ordu peatse sulgemise vajadust. Keiser, kes Roomas ei esinenud küll ametlikult, võitis oma väerika esinemisega siiski üldise sümpaatiaga jätnud mõju avaldamata tulevase paavsti valimisse. Pole sugugi juhus, et paavstiks sai leplik ja järeleandlik Clemens XIV (1769—1774), kelle esimeseks sooviks oli heade suhete loomine Austriaga ja kes teadis, kellele õieti võlgnes oma valimise.

On võimatu täpselt määratella, kuid võrd reformid kiriklikul alal Maria Theresia ajal olid mõjutatud Josephist ja tema vaateist, kuid on teada Josephi vabameelsus ja sallimatus vaimulike vahelesegamise suhtes riigiasjusse, millist tendentsi kandsid ka Maria Theresia kirikureformid. Et keisrinnal oli sellel alal tegemist kahe vastasega, Josephi ja Kaunitziga, siis loomulikult pidi ta isiklikest veendumustest hoolimata tegema ajanõuetele mõõndusi ja mõndagi nende ettepanekuist läbi viima.

Üheks suuremaks lahkkelide tekitajaks ema ja poja vahel olid just usulised küsimused. Maria Theresia nõudis kõigilt usukommete ranget täitmist ja järjekindlat pihilkäimist ega võinud kuidagi sallida riigis teisi usundeid peale katoliku. Protestante ja muid lahusulisi ta lausa põlgas ja kiusas taga, saates neid maalt välja ja tehes sellega riigile ainelist kahju. Joseph oli oma vaateilt otse diametraalselt erinev: ta nõudis ususallivust. Vastastikune teineteise ümberveenmine ja kokkulepe jäid saavutamata, sest mõlemad püsisid oma arusaamiste juures.

Kahtlemata suured teened olid Josephil talupoegade olukorra parandamisel, mis Maria Theresia ajal ette võeti. Siin pidas ta ema ja ka Kaunitziga energiliselt võitlust. Arutlused, kaalutlused ja vaidlused kestsid siin ligi paarküm-

mend aastat, enne kui talupoegade kohustused reguleeriti ning neile kaitset anti mõisnike omavoli vastu. Mitmel korral selliste vaidluste puhul palus Joseph end kaasvalitseja-ametist vabastada, kaevates ema peale vennale, kindral Lacy'le ja teistele. Ta sattus konflikti ka Kautnitziga. Tulemuseks oli siiski 1777. a. patent, mis teostus täielikult Josephi mõjutusel ja väljatöötusel ja mille järgi talupoegade senioraalkohustused vähenesid ja nad said teatud määral õiguslikku kaitset mõisnike vastu.

Nagu näeme, oli keiser Josephi osavõtt sisepoliitilisist üritusist ja reformidest kaasvalitsuse ajal küllalt tähtis, lõpu poole aga konfliktiderikas. Veel enam tuli kokkupõrkeid, arusaamatusi ja erinevaid vaateid ette välispoliitilistes küsimustes.

Maria Theresia välispoliitikat Josephi kaasvalitsuse ajal nimetatakse kõhklevaks, kõikuvaks ja ebamääraseks. Selline joon oli tingitud kolme võimu vahel valitsevast vaadete erinevusest ja vastastikusest võitlusest, sest igauks püüdis läbi viia oma arvamusi. Peamiselt pidi siin küll Maria Theresia järele andma, sest kantsler Kautnitz liitus sageli Josephiga ja nende kahe vastu ei suutnud keisrinna võidelda, kuigi tema isiklikud arusaamised olid hoopis teised.

Peale Hubertusburgi rahu (a. 1763) säilis Austria Preisiga hea vahekord. Austria püüdis sõjahaavadest paraneda ja end tuleviku vastu kindlustada. Oldi liidus Prantsusmaaga ning kavatseti ja kaaluti ka liitu kas Inglismaa või Venemaaga. Kaunitz kaalutles liitu isegi Preisiga. Kuningas Friedrich II oli heasoovlikult toetanud Josephi keisrikssaamist, oli huviga jälginud tema kaasvalitsejakssaamist, tema esimesi eneseväljendusi ja reforme sõjaväes ja

rahanduses. Austria sõjaväereform tundus talle koguni kardetavana, kuna ta arvas selle suuna-
tud olevat Sileesia taasvallutamisele. Kuid and-
med Viinist tõendasid Maria Theresia pühendu-
mist esialgu ainult rahva ja riigi olude paran-
damisele. Friedrich II tundis ilmset huvi ka
Josephi isiku vastu ja hindas teda küllalt õi-
gesti. Seda tõendas juba tema soov keisrit isik-
likult tundma õppida. Ka Joseph oli huvitatud
Friedrich II-st kui võimsaimast ja kuulsaimast
valgustusajastu monarhist ja Sileesia võitjast,
keda ta juba noorukina oli imetlenud ja
vastu tahtmist pidanud austama. Maria There-
siale oli aga Friedrich II ainult vaenlane, sala-
kaval, usaldamatu vaenlane, kellega oli ohtlik
tegemist teha. Ta ei tahtnud keisri ja kuninga
kohtumiskavast esialgu kuuldagi, kuid et seda
kohtumist Kaunitz poliitilistel motiividel soo-
vis, siis pidi keisrinna järele andma. See koh-
tumine, mille mõtte algatajaks oli kuningas, pidi
Kaunitzi arvates olema poliitilist laadi.

Kuninga ja keisri esimene kohtumiskava
ebaõnnestus vastastikuse umbusalduse tõttu.
Kuid Kaunitz ei väsinud selle tululikkusele
lootmast. Oli ka tähtis teada saada Preisi seis-
kohta tekkivas Vene-Türgi sõjas ja Poola-küsi-
muses.

Kui Poola kuningas August III 1763. a. sü-
gisel suri ja Euroopa suurriigid oma kandidaa-
did Poola troonile esitasid, nõudsid Vene ja
Preisi, et Poolale valitaks oma rahvusest kunin-
gas ning olid valmis sõjaväe abil Vene tsaarinna
Katariina II armualuse Stanislaus Poniatowsky
valimise kaitseks välja astuma. Vene sõjaväe
juuresolekul olid poolakad sunnitud 1764. a. sü-
gisel Poniatowsky kuningaks valima. Kuid Vene
järjekordsed võimupüüdlused kutsusid esile

poolakates patriotismi, ja Poolas tekkis rida konföderatsioone, kes olid valmis võitlema Poola senise vabaduse, riigikorra, kasvava Vene mõju ja kuningas Stanislause vastu. Poola sisemised tülid ja Vene mõju kasvamine olid eriti ohtlikud Austriale, kelle huvides oli säilitada Poolas senist korda. Vahepeal aga, kui Poolas kestis kodusõda, kuulutas Türgimaa Venele 1768. a. sõja, sest venelased olid tunginud Türgi aladele ja keeldusid Türgile hüvituse andmisest. Kuid enne seda töötasid Euroopa suurriigid Konstantinopolis rahu säilitamise sihiga, näis aga, et see kõik oli asjata. Mõlemad pooled soovisid sõda ja suuri võite. Võis ju arvata, et sõja puhul ehk Vene kaotab oma mõju Poolas ja kodusõjas võitlevad poola parteid ühinevad Vene vastu, hüljates kuningas Stanislause, kuid see kõik oli veel kahtlane. Algava Vene-Türgi sõja puhul a. 1768 tuli ka Austria oma piire kindlustada. Sõda võis kanduda Poolasse ja seejärel tuli kindlustada ka Austria-Poola piiri Teschenist Moldova ja Valahhiani. Piirile asetati sõjavägi, mis pidi sõja korral neutraalseks jääma. Kui sõjavägi piirile asetati, kerkis esile omakorda piiriküsimus, sest piir oli kohati ebamäärane. Vaidlus tekkis Zipsi distrikti üle. XV sajandil oli see maakond Ungari poolt Poolale panditud. Seejuures kuulus kasutamisõigus Poolale, kuna omandusõigus jäi Ungarile. Kas austerlastel oli õigus asetada sõjaväge Zipsi linnadesse või mitte, oli küsitav. Kui Poola konföderaadid ja hiljem ka kuningas selleks nõusoleku andsid, asetati sõjavägi sinna a. 1769. Samal ajal nõudis Vene valitsus Austrialt seisukohavõttu algava sõja puhul. Et Preisi oli liidus Venemaaga, siis tuli Austria arvestada ka Preisi seisukohta, millisesse ossa jääb viimane sõja

puhkemisel. Nüüd tundus otse hädavajalik Preisi lähemate kavatsuste teadasaamine ning seks oli keisri kohtumine Friedrich II-ga enam kui soovitav.

Kui keiser oma Itaalia-reisilt 1769. a. sügisel saabus, jõuti lõpuks kohtumisaja ja -koha suhtes kokkuleppele. Seda kohtumist ei usaldanud Kaunitz üksi keisri hoolde jätta, vaid ta õpetas ja valmistas teda selleks ette. Ta informeeris keisrit kõigis võimalikes ettetulevais küsimustes. Andis talle kirjalikult kaasa kuninga jaoks küsimusi ja vastuseid. Õpetas teda, kuidas tuleb kuningaga rääkida, nii et temalt võimalikult palju kuulda ja teada saada tema kavatsusist ja mitte reeta omi. Keiser pidi esimesel võimalikul juhul rõhutama Austria-Prantsuse liitu kui kindlat ja paratamatut ja kujutama Austria välispoliitilist seisundit kui rahusoovlikku, mille kaitseks aga ollakse valmis äärmisel korral relvi haarama.

Välispidi pidi kohtumine toimuma isikliku tutvumise otstarbel. 25. aug. 1769. a. jõudis keiser prints Alberti, sõjaminister Lacy ja teiste kõrgete ohvitseride saatel Neuss'i, Preisi Sileesia väikesse linnakesse, kuhu kuningas kokkuleppe kohaselt oli saabunud. Keiser ei peatunud kuningas juures, vaid asus elama vöörastemajja. Kohtumine toimus kuningaga viimase juures Preisi ohvitseride juuresolekul. Tervitus oli südamlilik, kaelustuse ja vastavate komplimentidega. Lõunalaua oli kuningas lasknud katta paastutoitudega, sest oli reedene päev, mil katooliklased sõid paastutoite. Kauakestva lõunasöögi ajal oli kuningas väga jutukas, vesteldes peamiselt Austria kindralite, eriti Lacy'ga. Peale lõunastust tegi kuningas keisrile vastuviisi, kus toimus ka pikem kõnelus mõlemate

vahel. Keiser palus teateid lahingute üle, mida kuningas pidanud, mida ta ka nähtava heameelega tegi, jutustades vigadest ja eksitustest, mis austerlased sõjas olid teinud, arvustades nende taktikat ja strateegiat. Seejuures rõhutasid mõlemad rahu säilitamise vajadust tulevikus jne. Kogu kõneluse kestel märkas keiser, et Friedrich ei tundnud huvi kõneaine vastu ja muutus ainult siis pisut tähelepanelikumaks, kui kuulis Austria sõjavalmusest ja mobilisatsioonist. Järgmisel päeval oli Preisi vägede paraad ja kahel sellele järgneval päeval suurejoonelised manöövrid. Vahepeal vestles kuningas lakkamatult enesest, oma lapsepõlvest, sõdadest, suhteist Voltaire'iga, oma riigi sisemisest korrast, uuest kriminaalkoodeksist jne. Kiitis keisrit, Maria Theresiat ja Kaunitzit kui Euroopa suurimat riigimeest. Vestluste tulipunktiks olid ometi poliitilised teemad. Friedrich II-st huvitas, millise seisukohale asub Austria Vene-Türgi sõjas. Ta püüdis keisrile selgeks teha Vene suurt võimu ja tugevust ning tema kui liitlase tähtsust. Venemaa olevat tulevases sõjas kindlasti võidukas.

Neuss'i-kohtumise poliitiliseks tulemuseks olid vaid dünastiatevaheline leppimine ja vastastikune tõotus jääda neutraalseks Inglise-Prantsuse sõjas, kui see peaks puhkema. Austria soov, kas Preisi ei tõotaks neutraalsust ka siis, kui Austria peaks sõjaks olema sunnitud, ei leidnud Friedrichi poolt vastuvõtmist.

Et mõlemad pooled lähenesid teineteisele umbusklikult, kõrge poliitika kaalutlusil ja ettevaatlikkusel ning et samal ajal Euroopa riikide vahel valitses pinguline ja ebamäärane vahekord, siis ei võinud sel kohtumisel erilisi tulemusi olla, seda enam, et esialgu ei loodetudki

saavutada midagi tõsist, vaid see oli mõeldud pigemini pinna katsumiseks, väikese kavalusena teise kavatsuste teadasaamiseks ja omade mitte-reetmiseks.

Neussi-kohtumisel esines Joseph poliitilises osas Kaunitzi esindajana. Temale oli küll vestlemis- ja tegevuskava määratud, kuid oma isiku, esinemise, käitumise ja vaimukusega võitis ta siiski vana Friedrichi imetluse ja isikliku sümpaatiat. Kuningas Friedrich II muljed keisrist olid palju paremad ja sõbralikumad kui Josephil temast. Vana kuningas näis Josephile kelmina, petisena, kes valmis tegutsema vaid oma huvides. Selletõttu oli Josephi suhtumine kuningasse näiliselt küll korrektne, viisakas ja tähelepanelik, kuid tegelikult mitte just südamlilik ja usaldav. Ta jäi külma formaalsuse piiridesse. Kuid siin eksisid pisut Joseph kui ka Kaunitz, arvates Friedrichi rahupüüdlusi demonstratsiooniks. Kuningas igatses tõepoolest sel ajal Austriaga leplikkust ja koostööd, olgugi omakasupüüdlikel põhjusil. Heade suhete loomise vajadus kestis edasi mõni aeg peale seda kohtumist, ja Friedrich avaldas soovi vastukülaskäiguks Austria maisse keisri taaskohtamiseks.

Uus kohtamine määrati kindlaks 1770. a. septembri algpäeviks Neustadti, Määrimaal, kus pidi korraldatama Austria vägede paraad ja manööverid. Et seekord ainult sõjavägede vaatlemiseks kokku ei tulnud, tõendas juba see, et Kaunitz läks Josephiga kaasa. Keisrile langes seekord ainult esinduslik osa, kuna kuningaga poliitilisi vestlusi pidas Kaunitz. Friedrich näis olevat vaimustatud Euroopa parimast poliitikust, kuid oli üllatatud, et sel korral mitte tema üksi ei saanud hiilata, vaid et Kaunitz alati püüdis vest-

lust enese käes hoida ja seda juhtida. Poliitilistel teemadel piirdus vestlus Vene-Türgi sõjaga ja Poola-küsimusega. Kaunitz püüdis kuningat mõjutada ja teda kaasa tõmmata koos Austriaga välja astuma ja nõudma Venelt sõja lõpetamist. Kuid Friedrich oli nagu alati laveerija ega tahtnud anda otsest vastust. Üldiselt aga polnud kuningas Josephi vastu enam nii sõbralik ja heatahtlik kui esimesel korral. Kuningas Friedrich II tundis nüüd juba rohkem Josephi isikut ning Austria poliitilist seisundit. Tal oli küllalt põhjust karta ja kadestada keisrit, kes aeg-ajalt ikka enam ja enam hakkas muutuma tooniandjaks Austria välispoliitikas ja kelle vallutus-püüdlused olid ilmsed. Maria Theresia püsis välispoliitilistes küsimustes konservatiivsena ega tahtnud segada teiste riikide vahelistesse konfliktidesse, niisiis ka Vene-Türgi sõtta, püüdes alati esineda, nagu ta ise armastas mainida, otsekohesena ja avameelsena. Ta ei tahtnud millegagi riskida ega tegelda asjadega, mis ei tundunud kindlad ja ausad. Kuid Austria poliitiline seisund oli vahepeal muutunud küllaltki keerukaks ja raskeks. Vene-Türgi sõda kestis, ja venelased olid võidukad. Oli selge, et Vene ei nõustu neil asjaoludel rahu tegema ega võta vastu Austria kui vahendaja rahusobitusi. Auahne keisrinna Katariina oli nõus rahu tegema ainult täieliku võitjana ja Türgile rahutingimuste dikteerijana. See aga oli Austriale ohtlik. Mitte ainult, et sõda oleks võinud kanduda Austria maile, vaid Vene võidud oleksid tiivustanud keisrinnat edaspidistelegi võitudele ja mõju suurendamisele Poolas. Preisi oli liidus Venega, ja kuningas õhutas lakkamatult Vene valitsust tagant ja tema agendid Peterburis tegelesid Poola jagamise küsimusega. See kõik näis

Preisi ja Vene mõjuvõimu ja territooriumi kasvamisest soodustavat ja kõigutavat Euroopa tasakaalupoliitikat. Inglismaa ja Prantsusmaa kaasabi rahu säilitamise töös polnud Austriale nime-tamisväärne ega aidanud tõsta monarhia pres-tiigi. Austrial tuli neid asjaolusid arvestades paratamatult midagi ette võtta, tuli otsustada, seisukohta võtta ning sundida Venet rahu te-gema, enne kui see oleks hilja. Selles mõttes oli Kaunitz keisriga ühel nõul, kuna keisrinna sel-lele vastu seisis. Joseph esines siin eriti kate-gooriliselt, selgitades emale üldeuroopalikku olundit ja Vene-Türgi sõja ohtlikkust Austriale. Venet ei saavat teisiti rahu tegema sundida kui relvadega. Seks peaks Austria türklastele abi andma või neid abistada vähemalt lubama. Otsest sõda Venega alata olevat Austrial võimata, kuid abistada tema vaenlast, seda suudetaks. Seks näis olevat kaks teed: kas tungida Türgi ala-desse ja venelased sealt välja ajada või jälle tun-gida Poolamaale; siis oleks Vene sunnitud osa vägesid lõunast ära tooma. Esimene kava tundus aga keisrile riskantsem, sest sõdida laastatud ja taudistatud maal on raske. Kauguse tõttu oli aga ka Poolasse sõjaväge viia küllalt tülikas ja ohtlik.

Josephil tuli palju võidelda, palju selgitada Maria Theresiale, enne kui see enam-vähem nõustus konkreetsema ettepanekuga, mis esitati Berliinis kuningas Friedrichile. Tundes ema nõrka külge, tuli keisril jälle haarata oma tava-lise abinõu järele. Suuliselt ei suutnud ta palju veenda keisrinnat, kes harilikult ägestus, kuul-des ebameeldivat ettepanekut. Joseph aga kasu-tas selliseil korral oma võrratult head kirjuta-misoskust: ta suutis kirjalikult keisrinnat veenda ja teda panna järele mõtlema ja kaalut-

lema. Nagu tavaliselt, esitas keisrinna ka nüüd poja ettepaneku pika kaalutluse järel seisukohavõtuks Kaunitzile, kes üldjoonis keisriga nõustus. Nüüd ei jäänud Maria Theresial muud järele kui pärast mõningaid kõhklusi nõustuda. Talle ei meeldinud koostöö paganlike turklastega Vene kui kristliku riigi vastu, talle ei meeldinud ka see viis, kuidas Friedrichi taheti kavatsetavast aktsioonist osa võtma sundida. Nii jõuti viimaks selleni, et lasti teatada Konstantinoopolisse ja Berliini Austria valmusest Türgi abistamiseks Vene vastu, kui türklased kannavad rahalised kulud ja loovutavad Austriale vastutasuks Väike-Valahhia, Belgradi ja Viddini ja lubavad kaubanduslikke soodustusi Türgi mais. Friedrich II-lt nõuti aga koostööd Austriaga Vene vastu, s. t. kas osavõtmist rahu säilitamise aktsioonist või neutraalsust, kui Austria kannab sõja Poolasse. Preisi kuningas põikles esialgu oma tavalise laveerimisoskusega otsesest vastusest kõrvale, soovides enne Venemaaga kokkuleppele jõuda. Venemaal tõlgendati Austria sõjalist demonstratsiooni kui saagiahnitsust ning Katariina andis Viinis mõista, et kui Austria soovib enesele kuskilt maid hankida, siis pole temal selle vastu midagi, kui ainult Vene vastu neutraalseks jäädaks. See teadaanne pahandas tublisti õilsamalt mõtlevat Maria Theresiat. Et ka Preisi ei lubanud neutraalsust soovitud kujul, siis otsustati Viinis, muidugi Josephi innukal eestvõttel, end avalikult Vene vastu kuulutada. Türgimaa oli põhimõtteliselt Austria abi poolt, kuigi veel ei jõutud kokkuleppele nõutud Belgradi ja Viddini kindluste andmises. Seejärel sai Austria sõjavägi, mis juba Zipsi distriktis viibis, käsu okupeerida Poola piiriäärsed maa-alad. Näiliselt polnud Preisil ja Venel selle vastu midagi.

Friedrich II soovitas Austria saadikule Berliinis koguni austerlastel lasta oma arhiives otsida, vahet leiavad nad veel kuskilt mõningaid põhjusi Poola maa-alade omandamiseks. Olukorda tulevat kasutada, mida tegevat ka tema ja Venemaa. Austria oli esimese sammu astunud Venemaa hirmutuseks ja nüüd oodati, milliseid tulemusi see võiks anda. Keisri arvates oli rahu võimalik kolmel moodusel: 1) mõlemad pooled teevad rahu, ilma et kumbki pool midagi nimetamisväärset võidaks; 2) Vene saab mõningaid võite, Türgi päästetakse Austria poolt ja rahu tehakse nende kaudu, kuna Poolas säilitatakse *status quo*; 3) Venele jäävad senised vallutused, kuid Austria ja Preisi saavad ka sellest kasu, s. t. kui Venemaa suureneb, siis peavad suurenema ka nemad. Kaaluda tuli ainult seda, kas Austria suureneb Türgi või Poola arvel. Ja selle küsimuse lahendamisel vaieldi Viini kolme võimukandja vahel pikemat aega. Kuid seal tegi Vene saadik Viini keisrikojale korruga teatavaks Preisi-Vene Poola jagamise projekti, millest Austria soovi korral võis osa võtta, kuid mis pidi ka ilma Austriata kehtima hakkama. Ka nüüd ei jäänud Maria Theresial muud üle kui nõustuda. Kui asi oli kord otsustatud, anti sellele ka ametlik käik. Vaidlus tekkis veel kord Austria osa üle Poolast, kuna Preisi ja Vene olid oma osas kindlad. Preisi püüdis ka siin Austriale tõkkeid teha, soovides, et Austria osa oleks võimalikult väike ja talle langeksid ainult tähtsusetud maa-alad. Maria Theresia ja Kaunitz soovisid saavutada diplomaatiliselt tulemusi, kuna Joseph sellevastu soovis järsult oma huvide kaitseks välja astuda. Tema iseloomule olid vastumeelsed pikad kaalutlused, ta armastas kiiret otsustamist ja sellele järgnevat tegu. Kõhklemine tundus talle argusena, nõrkusena,

mis võis vastupanu ainult süvendada, kuna soovitud alade kiire okupatsioon oleks tulemusrikas. Kuidagi emalt pooleldi loa saavutanud, andis ta sõjaväele käsu vaidluse all olevate maade okupeerimiseks. Kui see oli sündinud, pidi ka Friedrich II järele andma.

On palju vaieldud Poola jagamise (a. 1772) küsimuse üle nii ajaloolaste kui riigimeeste vahel ning otsitud süüdlast. Ühed on vihjanud Preisile, teised Austriale, nimelt, et viimane oma vägede saatmisega Zipsi distrikti ja hiljem sealt piirile põhjustas ka teiste saagiahnuse. On aga teada, et Preisi juba ammu kavatses enesele saada Poola Preisit ja et ta seda otse vajas. Ta oli ajutiselt sellest kavatsusest pidanud loobuma, kuni esines soodne juhus 1772. a. Friedrich II töötas pikemat aega selle küsimuse kasuks, kuni sai viimaks Venemaa nii kaugele. Austria kasuks võib niipalju öelda, et Maria Theresia oli algusest peale Poola jagamise vastu. Vaidluse ajal oli Austria valmis loobuma oma osast, kui teised oleksid sedasama teinud. Et seda siiski ei sündinud ja Austria enesele tegelikult sai uue provintsi, oli suuresti keiser Josephi teene, kes ei suutnud ilma jääda omast osast ajal, mil teised riigid suurenesid. Samuti oli Joseph see, kes seda uut, Galiitsiaks nimetatud provintsi püüdis korraldada ja arendada. Tema moodustas Galiitsia jaoks valitsuse ja määras ametnikud. End mitte säästes ta käis uue maa-ala ja rahvaga tutvumas, sooritades mitmekordseid reise iga-suguste ilmadega ja põhjatute, läbipääsmatute teedega. Imestusväärse osavuse ja andumusega tegi ta üksikasjalisi korraldusi ja püüdis vaese rahvastiku ainelist ja vaimset kultuuri tõsta.

Vene-Türgi vahel rahu jaluleseadmises tahtis Austria tähtsat osa etendada, kuid seda ta ei

suutnud. Rahu tehti, kuna Türgi oli sunnitud sisemiste tülide tõttu järele andma; rahu tehti aga ilma Austria vahetalituseeta. Et Austria vahepeal oli enesele nõudnud Türgilt Väike-Valahhiat ning selle üle vaidlused käimas olid, käis keiser kohapeal tutvumas, kas soovitud ala on ka püüdmise väärt. Veendudes selle poliitilises ja strateegilises ebakasulikkuses Austriale, leidis ta seks aga hästi sobivat Moldova kirdeosa. Kutšuk-Kainardži rahulepingu (a. 1774) järel näiski juhusega selle vallutamiseks soodne olevat. Joseph andis lihtsalt sõjaväele käsu okupeerida maa-ala momendil, mil Vene väed sealt lahkuvad. Vene komandeeriv kindral sai austerlastelt suurepäraseid kingitusi, mistõttu ta rahu-likult üle andis selle ala, mis sellest ajast peale Bukoviinaks nimetatakse. Vene valitsus jäi seejuures passiivseks pealtvaatajaks ega reageerinud sellele sündmusele.

Galiitsia ja Bukoviina okupeerimine oli Austria välispoliitika suurimaks saavutiseks ning Josephi isiklik teene. Austria suurenes maa-alalt tublisti ning tema sissetulek suurenes 6—7 miljoni guldna võrra.

Mitte üksnes nende maa-alade võrra ei suurenenud Austria Josephi kaasvalitsejaks oleku ajal, vaid mõni aasta pärast Poola esimest jagamist avanesid uued võimalused, mis küll soovitud kujul tulemusi ei andnud, siiski aga teatud määral Austria territooriumi suurendasid.

Austria välispoliitilise süsteemi tulipunktiks käsitledaval ajastul oli liit Prantsusmaaga ja vaenulikkus Preisi vastu. Prantsusmaaga liidu mõtte ja teostamise algatajaks oli kantsler Kaunitz, kes selle vajadusest arusaamise sisendas aja jooksul ka Maria Theresiale. Mõlemad omakorda püüdsid seda mõtet edasi anda

keiser Josephile. Ent viimane oli selle vastu enam-vähem passiivne. Omistades sellele mitte nii suurt tähtsust kui ema ja kantsler, kes lakamatult püüdsid Pariisiga häid suhteid ja tihedaid sidemeid luua, eriti aga ajal, mil keisrinna noorim tütar Marie Antoinette sai Prantsusmaa kuningannaks. Louis XV surma järel tuli Austria oma lepingut kinnitada uue kuningaga. Louis XVI oli aga poliitiliste kombinatsioonide vastu väga passiivne ja loid. Seda suurema andumuse ja kuulekusega töötas Prantsusmaal Austria kasuks Marie Antoinette. Et Maria Theresia ja Kaunitzi eesmärgiks oli liituda Prantsusmaaga tugevamini ja luua vastastikku sõbralikke suhteid, mis oleksid taganud Preisi vastu suurema julgeoleku, püüdsid nad ka Josephit innustada uue kuninga poolehoiu võitmiseks Austriale. Josephil oli kavatsusel Prantsusmaa-reis, mida keisrinna tahtis kasutada oma kavatsusteks. Maria Theresia oli senini alati suure südamevalu ja vastumeelsusega lubanud Josephil reisida, kuid Prantsusmaa-reisi nägi ta heameelega, soovides seda reisi peamiselt poliitilistel põhjustel, kuid osalt ka Marie Antoinette'i pärast, kelle käitumine Maria Theresia meelest jättis soovida.

1777. a. reisis Joseph Pariisi. Teda huvitas eeskätt tutvumine Prantsuse rahva ja maaga. Kuus nädalat veetis ta Prantsusmaal, tutvudes kõige võimalikuga. Ta oli aga õnnelik sealt lahkudes, sest enda arvates tal tuli palju teeselda, täita prantslaste peeni kombeid, esineda etiketi kohaselt, ühe sõnaga — toimida nii, nagu talle isiklikult oli vastumeelt. Kuningast jäi tal mulje kui väetist, nõrgast ja apaatselt noorukist (20-aastane), kes oli vähe huvitatud riigiasjust, kuid kes muide iseloomult oli hea ja kergesti mõjuta-

tav. Õde, kuninganna, olevat äärmiselt kerge-meelne, lõbuhimuline, pillav; oiuline ja võluv küll naisena, mitte aga sobiv abikaasaks ja väärrikaks kuningannaks.

Kutšuk-Kainardži rahu kõigutas Austria prestiiži Türgis tublisti. Ent Bukoviina avatles uutele vallutustele. Eriti kaldus Joseph Prantsusmaalt saabudes ikka enam ja enam Türgi provintside vallutamise mõttele, sest Austria kaubandus võis ainult siis areneda, kui Doonau kogu oma pikkuses kuuluks Austriale. Kindral Lacy's leidis keiser oma kavadele väärilise abilise, seda enam, et ka tema pooldas Venemaaga liitumise mõtet.

Oli selge, et Venemaa ei rahuldu eelmise sõja saavutistega, vaid püüab edaspidigi Türgi arvel suureneda. Vene välispoliitiliseks taotluseks oli põhjas hegemoonia saavutamine naaberriikide üle ja lõunas Türgi arvel maade saamine. Preisi oli Venega liidus ning Austria kõigile üritustele väga kardetav. Liit Prantsusmaaga ja vaenulikkus Preisi vastu olid Austria välispoliitika lähtepunktiks. Ainult neile kahele oli suunatud valitsuse tähelepanu, kuna kõik muu lähtus neist kahest tegurist.

Vene-Preisi liit oli viimasele kasulikum kui esimesele, sest Poola jagamisel sai Preisi tähtsad ja soodsad kaubitsemisalad, ei andnud aga Venele Türgi sõjas mingit toetust. Ka tulevikus võis Preisi Vene võimu suurenduspüüdlustele põhjas tõkestajaks olla. Lõunas aga ei saanud Vene Türgi vastu juba maade geograafilise asendi tõttu abi loota Preisilt, küll aga Austrialt. Austriaga olid suhted varem head, eriti keiserinna Elisabethi ajal. Mõlemad riigid tundsid teineteise abistamise vajadust. Venemaale oli kasulik Austria abi Türgi vastu, sest Josephi

vallutuskavad olid üldiselt teada. Samuti seisis Austria kaugel sellest, et Venemaale põhjas takistusi teha. Austrias loodeti sellepärast, et Venemaal ollakse teadlik liidu tähtsusest Austriaga ja kui tarvis on valida Preisi ja Austria vahel, otsustatakse viimase kasuks. Liit Prantsusmaa ja Venega tundus Preisi vastu suure trumbina. Selle vajalikkust tuli Viini valitsusel suurel määral kogeda, nimelt Baieri päriussõja ajal, mil Preisi, toetudes Venemaale, dikteeris Austriale tema mõju- ja võimupiirid ning lahendas Baieri-küsimuse enda huvides.

Baieri kuurvürst Maximilian Joseph oli lasteta, ja kui ta noorema lelle poeg järeletulijata 1770. a. suri, tekkis küsimus, kes pärib Baieri kuurvürstkonna. Lähimaks sugulaseks-pärijaks oli Pfalzi kuurvürst, kes aga samuti oli vana ja pärijata. Mõlemate kuurvürstide pärandit nõudis enesele aga Wittelsbachi nooremasse Zweibrückeni liini kuuluv Pfalz-Zweibrückeni hertsog Karl II. Ka Austria nõudis endale osa, põhjendades oma nõuet Alam-Baieri kuuluvusele XV saj. Austriale.

Osa saada Baierist oli Austriale väga tähtis. Oli tarvilik laiendada oma piiri Lõuna-Saksas ja ümmardada riigi territooriumi; see võis sündida ainult Preisi, Prantsuse ja Vene nõusolekul. Austria poolt esitati vormilisi nõudlusi ja nõuti enesele Alam-Baierit. Ka Böömi läänid Ülem-Pfalzis pidid siirduma Austriale, Saksa riigiläänid minema aga tagasi riigile, s. t. keisri otsesse käsutusse, kuid mitte otseselt liidetud Austriaga. Saksi maa-alalised nõuded võidaks rahuldada rahaga, ja kõik ülejäänud maad saagu Pfalzi kuurvürst. Sellise kava initsiatiiv lähtus keisrist, kes astus esimesed sellekohased sammud päris iseseisvalt. Ta tegi selle kava teatavaks ka

Friedrich II-le. Asi aga jäi esialgu seisma kuni 1777. a. lõpuni, mil Baieri kuurvürst suri. Nüüd alustas Pfalzi kuurvürst Austriaga läbirääkimisi, kuna ta kartis, et Preisi võtab temalt Preisi valduste naabruses Alam-Reinil asetsevad Jülich ja Bergi. Järgmisel aastal sõlmiti Pfalzi kuurvürsti ja Austria vahel leping, mille järgi Austria pidi saama suure osa Alam-Baierist ning Ülem-Pfalzi, kuna kõik muu pidi minema Pfalzi kuurvürstile. Lepingu ratifitseerimise järel saatis Joseph sinna otsekohe väeosa. Joseph, kelle aktiivsusele asjade kiire käik võlgnes, arvas silmapilgu soodsa olevat, sest kogu Euroopa tähelepanu näis pööratud olevat mujale, nii et Baieri okupeerimine võis sündida rahulikult. Kuid Maria Theresia oli selle vastu. Tema nõudis Baierist ainult seda osa, millele arvas õigust olevat ja mille okupeerimisega nõustuksid teised riigid. Keisrinna polnud selline optimist kui Joseph, vaid uskus kõige halvemat.

Juba Austria esimese aktiivse sammu järel puhkes kõikjal Euroopa riikides pahameeletorm. Austria suurenemisega ei võinud leppida teised suurriigid, kellede ülesandeks oli Euroopas tasakaalu säilitada ja selle üle valvata, et ükski neist ei suureneks. Isegi Prantsusmaa, kust seda kõige vähem oli karta, astus selle vastu ägedalt välja. Preisi oli seal juba aegsasti pinda valmistanud ning suutnud selgeks teha, kui ülekohtune ja lubamatu on selline maadehankimine. Olles viimasel ajal Austria vastu küll sõbralik ja heatahtlikult nõustunud Bukoviina okupeerimisega, muutus Venemaa nüüd vaenulikuks ja jagas Preisi seisukohta. Samuti muutusid vaenulikuks Sardiinia ja Saksi. Ka Baieris eneses tekkis Austria vastu vastasrinne Baieri sellise vägivaldse jagamise pärast, mida loeti Vestfaali

rahu (1648) rikkumiseks. Vastasrindega liitus ka Pfalz-Zweibrückeni hertsog Karl II. Loomulikult oli Preisi kogu selle opositsiooni keskuseks, mille ümber koondusid teised. Friedrich II kuulutaski lõpuks end avalikult Saksa riigi ja rahva õiguste kaitsjaks. Ta nõudis Viini valitsuselt Austria poolt okupeeritud maa-alade tagasiandmist ja vägede kiiret lahkumist, ähvardades vastasel korral sõjaga. Väeosade Baierist tagasitoomine ja Preisi nõuetele alistumine osutus Viini valitsusele võimatuks ning tundus häbistav ja alandav isegi Maria Theresiale, kes oli sõja ägedaim vastane. Et teated Berliinist kinnitasid Friedrich II ähvarduse tõepärasust, tuli ka Austriale asuda sõja ettevalmistustele. Esmajoones astus tegevusse keiser, kes oli Baieri-konflikti algataja ning selle eest vastutaja. Palavikulise kiiruse ja temale omase tarmukuse ja energiaga hakkas ta korraldusi tegema vägede kogunemiseks, moonastamiseks, relvastamiseks ja Böömi-maale saatmiseks. Ta ei halastanud oma tervisele, ei hoolinud vaevast ega rahust, vaid andus kogu olemusega tulevasele sõjale, mille ohtlikust ta taipas, tundes vaenlase üleolekut ja suuri kogemusi, olles teadlik oma sõjaväe puudusist, vägede vähesusest ning sõja ettevalmistuse kiirusest tingitud raskusist.

Mida lähemale sõjaohu tuli, seda rahutumaks muutus Maria Theresia. Ta oli valmis suurimaks ohvriks, kui aga suudaks hoiduda sõjast, mis näis toovat õnnetust, langust ja häbi nii riigile kui rahvale; ta uskus Austria nõrkust ja Preisi üleolekut. Oma hirmus laskus keisrinna äärmisse alandusse, paludes „vanalt Fritzult“ rahu, armu ja halastust. Kuid Preisi kuningas oli järeleandmatu, jäi aga esialgse nõude juurde ega laskunud kompromissile.

Baieri-küsimuse rahulikul teel lahendamise katse on oma vormilt ja sisult huvitavamaid ja omapärasemaid, kandes kabinetipoliitika ilmet, kusjuures tugevam pool püüdis nõrgema arvel kasu saada. Nagu monarhistlikele riikidele omane, ei tulnud siin arvesse rahva huvid ega kalduvused; kellelgi ei tulnud meelde küsida rahvalt tema tahet, vaid maakondi hinnati, käsitleti esmajoones nende maksuvõime järgi, kuna ajaloolisi õigusi arvestati teises järjekorras. Saksa riigi keiser esines selles küsimuses Austria monarhina ja Preisi kuningas, kuigi mitte päris vaba saagipüüdest, esines Saksa riikide eestvõitlejana, kaitses saksa rahva vabadust ja riiklikku korda. Seejuures tekkis suur poleemika teadlaste ja riigitegelaste vahel, kes arhiividest esile tõid kõik Baierisse puutuva materjali. Selle küsimuse kohta on kirjutatud 288 raamatut, kabinettide-vaheline kirjavahetus on tohutu ja kannab tsiviilprotsessi ilmet. Küsimust käsitleti asjaosaliste riikide poolt kõikjal ainult oma huvide kohaselt, igauks püüdis Baieri kohta tõestada omi õigusi.

Ajavahemikul 1778. a. aprillist juunini, mil asjaosaliste vahel läbirääkimisi peeti, toimusid mõlemal pool ühtlasi ka sõjalised ettevalmistused. Pealetungi Böömimaale algas Friedrich II juulis, hoidudes tõsiseist lahinguist. Joseph oli sel ajal meelegeitel, kartis ja närvitses, tundes Preisi üleolekut ning oletades Austriale kõige pahemat. Kuid kogedes Preisi vägede puudusi ja Friedrich II passiivsust, sai ta hirmust peagi üle. Maria Theresia hirmu ja vastikust sõja vastu ei suutnud ometi miski ületada. Ta oli valmis kannatama ennem häbi ja alandust, oli valmis leppima isegi selle osakesega, mis Preisi oleks Austriale määranud, kui vaid rahu säili-

tataks. Saanud kuidagi Kaunitzi oma nõusse, ta saatis salaja, ilma Josephi teadmata, kes oli sõjaväljal, erilise saadiku rahupalvega Friedrich II juurde. Kuuldes ema sellekohasest sammust, oli Joseph äärmiselt solvatud. See tundus temale Austria monarhia jõuetuse lavastusena, tema isiku alavääristamisena ja alandamisena. Esimeses meelehärmis ja -kibeduses oli keiser valmis põgenema ja sõjaväge maha jätma. Ema ja poja vahekord muutus jälle teravaks ja ähvardas võtta raskeima pöörde. Kuid asjade käik tõi siia lahenduse. Maria Theresia mitmekordsed rahupalved ja Baierist väikese osaga leppimise nõusolekud osutusid siiski vastuvõetamatuks Friedrich II-le, kes nõudis okupeeritud alade tagasiandmist ja nendelt Austria vägede otsekohest lahkumist. Vaherahu katkes, sõda jätkus. Kuid need olid pigemini manöövrid kui lahingud. Juuli lõpuks tungis Preisi vägi Böömi- maale ning ähvardas Prahat. Austria väed taganesid; keiser kartis peaväele kahelt poolt kallale tungi. Korraga aga taandus kuningas Sileesiasse. Friedrich II ei tahtnud sõdida: tema tervislik seisund, Preisi vägede juures ilmsiks tulevad puudused ja Böömi vaese mägismaa viletsad moonastusvõimalused põhjustasid sellise üllatava taandumise. Sõja algul oli austerlaste kaotus ilmne, kuid mõningate võitudega ja kuninga taandumisega, mis tõid neile uut julgust ja kõrvaldasid ähvardava ohu, muutus olukord. Tekkis küsimus, kas jälitada vaenlast või alata rahupüüetega uuesti, oletades, et vana kuningas on nüüd leplikum ja annab paremini järele. Kaunitz oli sõja jätkamise vastu. Oli tõenäoline, et Austria Sileesiat ei suuda tagasi saada. Seda ei lubaks juba Venemaa, kes sel juhul astuks Preisi kui liitlase kaitseks välja, mida Austria aga

oma liitlaselt Prantsusmaalt, kes oli parajasti astunud Inglise vastasena P.-A. Ühendriikide iseseisvussõtta, loota ei võinud. Keisrinna ei tahtnud kuulda muust kui üksnes rahust. Ka Joseph ei lootnud suuri võite ega Sileesia tagasi-
saamist, kuid tema palavaimaks sooviks oli võita vana kuningas otsustavas lahingus. Tema nooruslikule auahnusele ja senisele alandusele oleks selline lahing olnud ihaldatavaks revanšiks. Kuid teiste riikide interventsioon mõjus otsustavalt, lõpetades Viini võimukandjate-vahelised võitlused ja lahkarvamused. Friedrich II esindaja töötas Peterburis, et saada liitlaselt sõjaväelist abi ja sundida Austriat oma laiuamispuudeist igaveseks loobuma. Selleni aga Vene valitsus ei läinud. Keisrinna Katariinale meeldis küll olla vahendajaks Saksa riikide kui Euroopa püüdluste baasi vahel, kuid oma liitlast sõjaliselt aidata ta siiski ei kavatsenud. Preisi mõju ja territooriumi kasvamise toetamine Saksamaal polnud tema huvides. Ka Austria häving polnud tema eesmärgiks, küll aga nende mõlemate võistlevate riikide mõju tasakaalustamine.

Kuuldes Vene kavatsusist mõjutada Austriat rahu tegema Preisi huvides oli Viinis kibedus ja meelepaha suur. Maria Theresia ja Kaunitz püüdsid seejärel mõjutada Prantsusmaad Austria kasuks samme astuma. Marie Antoinette'i teene oli see, et Prantsusmaa viimaks nõustus koos Venemaaga Baieri-küsimust lahendada. Talve jooksul peeti terve rida läbirääkimisi ja arutlusi rahulepingu põhipunktide üle, kusjuures vahepeal haarati uuesti relvade järele. Viimaks tuli Friedrich II ettepanekul rahukonverents Tescheni kokku. Kongress kestis 1779. a. märtsist maini. Siin olid esitatud nii asjaosalised kui vahendajad oma esindajate kaudu. Läbi-

rääkimisi peeti suure ägedusega, sest iga esin-
daja oli oma või liitlase huvide eest väljas ja
igauks püüdis oma nõudmisi võimalikult suure-
mas ulatuses läbi suruda. Venemaa ja Prantsus-
maa kui vahendajad suutsid lõpuks siiski asja-
osalisi kokkuleppele sundida. Tescheni rahu ei
rahuldanud küll ühtegi riiki täiel määral, kuid
et keegi ei soovinud sõja jätkamist, siis tuli sel-
lega leppida. 13. mail 1779. a., Maria Theresia
sünnipäeval, kirjutati rahulepingule alla. Keis-
rinna rõõm oli suur. Temale oli rahu ükski juba
täielikuks võiduks, olgugi et Austria sai vähe;
ainult maariba Doonau, Inni ja Salzachi vahel.
Kõik muud alad pidi Austria Pfalzi kuurvürstile
tagasi andma.

Uus maa-ala, mille Austria sai, oli 40 ruut-
miili suur ja 60 000 elanikuga ja liideti Austriaga
Innvierteli provintsi nime all.

Nii lõppes Baieri pärilussõda 1779. a. Ehkki
Preisi kuningas ei saanud enesele selles võitluses
midagi konkreetset, saavutati eesmärk, mille pä-
rast relvad haarati: Austria suurenes vähesel
määral, Zweibrückeni hertsog sai Baieri pärijaks
ja Preisi sai juhtivaks Saksa riigiks. Temast ole-
nes Austria edaspidine saatus, temast sõltus, kui-
võrd vastane võis oma võimupüüdlusi teostada.

Vaevalt oli sõda lõppenud, kui keiser kohe
algas vägede ümberkorraldamist. Osa sõjaväest
demobiliseeriti. Sõjas ilmnunud puudused kõr-
valdati ja parandati. Esijoones alati Böömimaa
piirikindlustusega vastu Preisit. Et piiril kind-
lustusteid isiklikult näha ja juhtida, reisis kei-
ser Böömimaale, kus ta üksikasjaliselt tutvus
piiririba iga osaga. Väsimatult, peaaegu ööd kui
päevad hobusel, ilmastikust ja teist hoolimata ta
käis kogu maa läbi, tutvudes elanikkonna, mäe-
tööstuste, soolakaevandustega jne. Böömimaa

põhjalikult tundma õppinud, ta siirdus äsjasaa-
vutatud Innvierteli, kus samuti tutvus kõige või-
malikuga. Kolm kuud oli Joseph jälle reisil, vä-
simatu ja tüdimatu, töötades seejuures ennast-
salgavalt. Lubamata enesele mingit muga-
vust ja lõbu, ta andus ainult tööle ja veel kord
tööle. Lähtudes isiklikust arusaamisest ja maa-
ilmavaatest, võib Josephi vaateid, eesmärke ja
abinõusid, mida ta oma püüete saavutamisel tar-
vitas, halvustada, kuid peab imetlema tema
eneseohverduslikku indu, millega ta andus
riigi teenimisele. Ei leidu enne ega pärast teda
peaaegu ühtegi monarhi, kes oleks sellise andu-
muse ja enesesalgamisega pühendunud ainu-
üksi riigile. Tõsi küll, Maria Theresia ja Fried-
rich II töötasid samuti riigi kasuks, lähtudes
riigi hüvest, kuid neil oli peale riigi ka teisi
huve ja kiindumusi. Kuid Joseph pole, eriti kä-
siteldaval ajastul, huvitatud millestki muust kui
riigist. Riigile ohverdas ta isikliku mugavuse,
tervise, oma mõtted ja tunded. Teda võib nime-
tada selles mõttes otse fanaatikuks. Lihtsalt
rõivastatud, hiilgava saatjaskonnata, lihtsalt
vürst Falkensteinina sooritas ta reise ka välja-
poole riigipiire. Oma kaaslaste ja võõraste koht-
lemisel oli ta lihtne, sõbralik ja peaaegu siiras.
Isiklikult oli ta valmis abistama ükskõik keda,
võttes osa tulekustutustöist tuleõnnetustel ja
päästetöist veeuputustel. Ta oli valmis kuulama
kõiki, kellel temale oli midagi öelda või temalt
paluda. Tema juurde võis ilmuda igauks igal
ajal ilma teatamata.

Keiser Joseph II eneseohverduslikku kiin-
dumust valitsemisse võib teatud määral seletada
tema isikliku elu puudumisega. Traagiline elu-
käik ja õnnetused sundisid teda töös lohutust
otsima. Tugev tundeelu ja andumusvajadus põh-

justasid tarve millelegi täielikult pühenduda. Temale omane kangekaelsus ja püsivus olid tõukejõuks, et kord omastatud mõttest, ideest kinni hoida ja kõrvaldada kõik võimalikud takistused, abinõusid valimata.

Joseph hindas aga vähe inimesi, vähesed võitsid tema poolehoiu ja usalduse. Mida vanemaks ta läks, mida enam lähenes isevalitsejana troonile, seda vähemaks muutus tema isiklike sõprade ring. Ent aja jooksul õppis ta end enam taltsutama, enam laveerima, teesklema, kohanduma vastavale olukorrale, lähtudes ikka riigihüvede põhimõttest. Kui Maria Theresia tema liiga kaugele kippuvad, vabamaid vaateid ja kavatsusi sisepoliitikas suurelt pidurdas ning neis küsimustes ise püüdis lõplikku otsust teha, siis, nagu nägime, sai Joseph välispoliitikas suurema vabaduse ja mõju. Vürst Kaunitz, kes Maria Theresia valitsemisaja teisel poolel välispoliitikas oli täielik tooniandja, minetas vananedes tähtsust ja oli enam alistuv Josephi kui keisrinna mõjule. Aja jooksul omandas Joseph Kaunitzilt üha enam võimu. Tihtipeale aga ühtusid nende vaated ja nad moodustasid ühisrinde Maria Theresia vastu. Seda näitab ilmselt Venemaa-küsimus.

Keisrinna oli, nagu mainitud, suur liidu pooldaja Prantsusmaaga ja selle säilitamine oli talle tütre pärast eriti südamelähedane. Keiser aga ei andnud sellele kunagi suurt tähtsust, olles eriti kibestunud ja pahandatud Prantsusmaa käitumisest Baieri-küsimuse ajal. Ta oli veendunud, et Prantsusmaale ei saa loota ka tulevikus. Seepärast tuli tema arvates otsida uut liitlast. Juba varem oli Joseph tundnud Venemaaga liitumise vajadust, kuid Tescheni rahu järel, kus Venemaa tähtsat osa etendas, veendus keiser selle

hädatarvilikkuses kahel põhjusel: et Preisit isoleerida ja Türgit jagada. Ta kavatses nüüd Venemaaga suhteid parandada, tahtes keisrinna Katariinaga isiklikult tutvuda. Maria Theresia oli aga selle vastu. Katariina II näis talle ebakõlbeline ja oli vastumeelt; tal puudus usaldus Katariina vastu ja pealegi piisas juba sellest, et Venemaa oli Preisi liitlane ja Teschenis Austria vastu. Kuid et ka Kaunitz pooldas Josephi Venemaale reisi ja heade suhete loomist Katariinaga, tuli keisrinnal valutaval südamel järele anda. Kaunitzi arvates tuli aga seda reisi teostada äärmise ettevaatlikkusega, et sellega mitte välisriikide tähelepanu äratada ja Venemaal ärevust tekitada. Sellepärast rõhutati Viinis, eriti keisri poolt, et Venemaale reisi põhjustajaks on huvi kuulsa valitseja vastu, mitte aga poliitilised kombinatsioonid. Keisrinna Katariina kavatses 1780. a. suvel külastada Valge-Venemaad, ja et keisril oli samal ajal kavatsusel reis Galiitsiasse ja Bukoviinasse, näis kohtumiseks olevat soodne juhus. Vastastikusel kokkuleppel kohtuti Mohilevis. Ettevaatusest ja tagasihoidlikkusest hoolimata, millega ümbritseti see kohtumine, levis teade sellest kõikjale ja tekitas igasuguseid oletusi.

Josephi kohtumised Vene keisrinnaga toimusid Mohilevis 4 päeva jooksul. Räägiti kõigest muust peale poliitika. Vaid korra vihjas keisrinna nagu muu seas naljatledes Josephile, et see peaks vallutama Itaalia, eriti Rooma kui õige keisri valitsemise keskuse. Sama naljatleva tooniga vastas ka keiser, et Itaalias ristlevat paljude riikide huvid ja seal olevat raske kehtima panna oma õigust, sellepärast tulevat loobuda sellest mõttest. Küll aga võiks küsimusele tulla teise Rooma, s. o. Konstantinoopoli vallutus, mille

teostamine olevat palju kergem. See oli ka kõik. Katariina hoidus edaspidi ettevaatlikult sellele teemale laskumast ja juhtis Josephi sellekohased katsed osavalt kõrvale. Keisrinna kutsus Josephit Peterburi, et ta võiks tutvuneda tõelise Venemaaga kui Peeter Suure loominguga. Keiser, kelle reisihuvi üldiselt oli tuntud ja kelle kõike tundmaõppimise kirg oli suur, ei tahtnud sellisest meeldivast võimalusest loobuda. Emalt vastava loa saanud, siirdus Joseph koos Katariinaga Smolenskisse, kust Katariina pealinna tagasi läks; Joseph külastas Moskvat ja jõudis siis Peterburi.

Kaudselt selgus, et Katariinal oli Türgi valutamise kavatsus ja ta soovis, et Austria sellele vahele ei segaks, kuid sellest rääkida näis olevat veel vara.

Mõlemad valitsejad jäid lootma tuleviku suhtes kõige paremat Preisi vastuaktsioonist hoolimata. Josephi Venemaa-külastuse vastukaaluks kavatseti Preisis sedasama, s. t. Preisi printsi Peterburi-reisi. Mõlemal poolel oodati suure põnevuse ja kärsitusega seda sündmust ja selle tulemusi. Eriti suure hirmuga ootas seda Maria Theresia, kuid selle tulemusi ei näinud ta enam, sest ta suri astma tõttu 29. nov. 1780. a.

Keisrinna Maria Theresia valitses 40 a. Austria-Ungari riiki, seda kaitstes, kindlustades ja korraldades. Teda on kiidetud, tema riiklikku tähtsust, kuulsust ja populaarsust on kõrgelt hinnatud, kõrvutades teda Inglismaa kuninganna Elisabethi ja Vene keisrinna Katariina II-ga. Kuid seejuures ei olnud ta üksnes suur valitseja, vaid suur ka inimesena, emana ja abikaasana. Tema õnnelik abielu ja perekonnaelu olid puhad ja eeskujulikud.

VI.

KEISER JOSEPH II ISEVALITSEJANA.

Valitsuse ülevõtmine Joseph II poolt sündis vaikselt ja lihtsalt, nagu iseenesest, ilma murrangulise muutuseta. See oli arusaadav, sest juba 1765. a. peale võttis Joseph valisustegevusest osa. Mida edasi kaasvalitsusaja lõpu poole, seda enam oli tal võimalik asju otsustada iseiseisvamalt. Tal olid juba sel ajal oma väljakujunenud vaated, arvamused ja kavad. Nüüd isevalitsejana tal ei tulnudki palju uut algatada, sest Maria Theresia aegsed reformid haarasid ju kõiki alasid. Tuli vaid reforme süvendada ja lõpuni arendada.

Valitsuse üleminek toimus igasuguse takistusega. Josephi ametisseastumine anti teada alles 9. dets. käskkirjaga, ilma et oleks järgnenud kroonimist ega üldist töötuse andmist. Saksa, Itaalia ja Madalmaade provintsid andsid seisused oma vandetootused asehaldureile. Böömis ja Ungaris oli isiklik töötuse andmine nende riikide seaduste kohaselt kohustuslik. Ungaril oli oma põhiseadus, oma riiklik korraldus, mille tunnustamine oli üks kuninga valimise tingimusi ja mida uus kuningas pidi töötama säilitada ja kaitsta. Kuid Joseph II ei lasknud end kroonida Pressburgis, nagu see vana kombe kohaselt pidi sündima. Ta vaid kinnitas kirjaga Ungari komitaatidele, et ta kõik nende senised õigused ja privileegid kinnitab ja jätab senised ametnikud kohtadele; riigipäevast, mis sel juhul oleks pidanud kokku tulema, ega kroonimisest polnud selles sõnagi lausutud. Joseph ei leidnud kaasvalitsejaks saamisel ega nüüdki ungarlaste juures vastupanu ja rahulolematust.

Kuigi nüüd tema esimene samm pisut võõrastust tekitas, arvati, et ta ei taha esialgu kroonimispidustusi leina tõttu ette võtta. Üldiselt tunnustati teda kui seaduslikku isandat ja kogu rahvas nii Austrias kui Ungaris läks tema valitsusele suure usalduse ja lootusega vastu.

Joseph oli sügavalt haaratud ema surma puhul. Õukonda, kus tavaliselt valitsesid rõõmsad pidustused ja lõbustused, saabus Josephi valitsema asudes vaikus ja lein. Keiser näis unustanud olevat kogu maailma. Ei mingisuguseid pidustusi troonileastumisel, ei avalikke esinemisi. Ainult muusikaõhtuile ja teatrisse ilmus ta vahetevahel, sest olid ju need tema lemmikharrastusteks. Esialgu pühendus ta tähelepanu üksnes ema päranduse ja viimaste soovide täitmisele.

Enamasti
Ema oli tema jätnud Viinis asuvate õdede-vendade eest hoolitsejaks ja nende elu korraldajaks. Josephile on palju ette heidetud tema südametust, hoolimatust ja karmust omaste vastu. Tal polevat südant olnud õdede-vendade jaoks, koheldes neid ema surma järel kui üleliigseid, kahjulikke parasiite, kes nõuavad riigilt palju, kuid sellele midagi kasulikku ei osuta. Kuid tuleb meelde tuletada, et Josephi ainsaks ja suureks kiindumuseks oli juba varem, kuid seda enam isevalitsejaks saades — riik. Ta lähtus vaid riigist ja selle hüvedest, mispärast tähtsad olid ainult need isikud, kes suutsid olla riigile kasulikud. Olles tugevalt mõistuseinimene, pidas ta silmas ühte suurt eesmärki, mille ees kõik teised pidid kaduma, eriti aga need, mis tõkestasid teda selle eesmärgi saavutamisel. Tema esimene samm, mida isegi välisriikides peeti ta karmuse, valjuse ja südametuse või koguni jõhk-ruse tunnuseks, oli oma Viinis asuvate vallaliste

õdede ärasaatmine. Õed Marianne ja Elisabeth, kellede tulevikku juba Maria Theresia oli püüdnud kindlustada, määrates esimese Klagenfurti ja teise Innsbrucki kloostri abtissiks, pidid nüüd kohtadele asuma. Samuti muutus ertshertsog Maximilianile elu Viinis ebamugavaks venna külmuse ja hoolimatuse tõttu ning temagi lahkus, asudes elama oma residentsi Mergentheimi. Õe Maria Christine oma printsist abikaasaga määras keiser Madalmaade asehalduriks. Isiklikult oli õe Maria Christine abikaasa Saksi prints Albert keisrile küll sümpaatne ning nooruses olid nad isegi head sõbrad, kuid nüüd tundus vaene õemes riigile kahjulikuna. Tema eest tuli hoolitseda, ja prints olevat riigile senini juba küllalt maksuma läinud, väitis Joseph. Pisut soojem oli Josephi suhe õdede Napoli kuninganna ja Prantsuse kuningannaga ja venna Leopoldiga. Kahe esimesega küll sellepärast ja selles ulatuses, kuivõrd nad Austria poliitikale suutsid kasulikud olla. Leopoldiga oli Josephil juba lapsest saadik lähedasem, usaldavam vahetõttu ja kaasvalitsejaks oleku ajal jagas ta temaga peaaegu kõik oma mured, kavatsused, kibedused ja pettumused. Selline soe ja usalduslik suhe püsis ka hiljem, kuna Leopold pidi tema järelevalvaks saama. 1781. a. peale oli selleks kuulutatud aga Leopoldi vanim poeg ertshertsog Franz. Kuid see südamlikkus, sõbralikkus vähenes siiski aja jooksul, eriti ajast, mil keiser kavatses Toskaana Austriaga ühendada, ja nende mõtetes ja vaadetes tuli ette teravaid lahkavusi. Ka venna Ferdinandiga, kes oli Modena pärijaks, olid konfliktid sagedased.

Keiser Joseph oli üks lihtsamaid monarhest. Isevalitsejaks saades loobus ta traditsioonilisest aadlikest — ratsanikest kui saatjaskonnast,

kes tavaliselt saatsid Austria monarhi sõidukit. Ta keelas ka tavalise aunimedega tituleerimise, käesuudluse ja põlvituse enda ees, sest see kuuluvat vaid jumalale; piiras kammerteenrite arvu tunduvalt ja tarvitas neid vähe oma isiklikuks teenimiseks. Tema käitumine ja esinemine keisrina oli tavaliselt sama lihtne ja inimlik kui varem. Ta rõivastus kas lihtsasse sõjaväevormi või rahvapärasesse kodanlikku ülikonda. Üldiselt oli ta sel ajal niisama elav ja tähelepanelik kui varem, rääkis palju ja ülihästi, küsis palju, kuid ei jäänud millalgi vastust ootama. Tema reisikirg ei väsinud: kogu oma 10 valitsusaasta kestel oli ta tihti reisil. A. 1781 käis ta Madalmail, 1783 — Prantsusmaal, 1784 — Itaalias, 1786 — Ungaris ja Galiitsias, 1787 — Krimmis ja 1788 sõjaväljal. Kui ta juba ema ajal ei hoolinud enesest, oma heaolust, vaid kogu aja pühendas riigi teenimisele, siis loomulikult ei vähenenud tema töökoorem nüüd; see aina suurenes. Ta töötas kindla tööjaotuse ja tunnikava järgi. Hommikul algas ta tööd kella seitsme ajal, mis kestis kella kaheni p. l. Seejärel sooritas kontrollkäike. Kell neli lõunastas ja töötas siis jälle kuni õhtu kella üheksani. Ülejäänud osa õhtust veetis ta tavaliselt seltskonnas või teatris. Keiser toitust lihtsalt, pidades seks ainult ühe keetja. Joogiks tarvitas vett, väga harva veini. Ükski kaasaegseist valitsevaist vürstidest ei elanud nii lihtsalt ega lubanud enesele eraelus nii vähe mugavusi. Esiotsa, kuni 1784. a., armastas ta pisut jahtida, kuid siis loobus ka sellest. Viini lossis elas ta vaikselt ja lihtsalt. Oma kabinetist väljus ta sageli teiste asutiste ruumesse, tehes kontrollkäike, mil jälgis teiste tööd, kuulas nende arvamusi ja võttis vastu palvekirju. Neist käikudest on säilinud terve rida anekdoote.

Kevadel ja suvel elas ta meelsamini Augarteni või Laxenburgi, harva Schönbrunni lossis. Augarten oli linnast kaugel; see meeldis üksindust armastavale keisrile väga. Ta laskis siia uue lossi ehitada oma maitse kohaselt. Keiser elas siin kevaditi mõned nädalad, armastas jalutada suurte puude all, andis siin väikesi, hubaseid lõunasööke ning laskus pühapäeviti sageli rahva kirevasse massi, kelle vestlemist meeeldi kuulas. Soojadel suvepäevadel aga meeldis tal Laxenburgis. Seda lossi eelistas ta sellepärast, et oli siin veetnud parima aja oma elust; siin oli ta üle elanud ka oma unistused, armastuse ja õnne. Siin valdas teda vaikne igatsus ja rahu. Kui lihtne, armastusväärne aadlik võttis ta siin vastu oma külalisi Viini seltskonnast, välisriikide saadikuid ja õukonnaliikmeid. Nagu Maria Theresia ajalgi, nii leidis siin ka nüüd aset hiilgavaid seltskondlikke olenguid, komöödiate ja ooperite etendusi ja mitmesuguseid mängu. Välisriikide diplomaadid olid üllatatud nähes keisrit vabas, elavas jutlemises oma külalisiga. Siin puudusid tseremoniaalsus ja etikett, kammerhärard, paažid ja ihukaitsevägi. Lauas istus igapäev seal, kus tahtis, vabalt, sunduseta vesteldes. Keiser oli kõikide nagu omasuguste vastu lahke ja tähelepanelik. Kuid sellest hoolimata tundusid keisri hubased dineed Austria aristokraatia lõbujaanulisile daamidele igavad. Keiser ei korraldanud aga üldisi, toredaid õukonnaballe, maskeeraade ja pidulikke vastuvõtte, nagu seda Maria Theresia ja teised valitsejad tavatsesid, ja seda pandi temale väga pahaks. Ta korraldas neid ainult mõned korrad, kui selleks oli otsekohene tarve, näit. mõne välisriigi valitseja küllatuleku puhul; seda aga ei juhtunud tihti.

1781. a. käis Viinis Vene troonipärija Paul

oma abikaasa ja Württembergi hertsogliku perekonnaga, ja nende auks andis keiser Schönbrunni lossis suure ning hiilgava peo. Joseph II mõtles seejuures keisrinna Katariinale ja Vene liidule. Kuid veendus peagi, et troonipärijaga toime tulla, teda oma huves kasutada oli võimatu. Et leping Venega oli Josephi igatsuseks, mida ta tingimata tahtis saavutada, püüdis ta luua häid suhteid Venemaaga. Seepärast valis ta ka troonipärija Franzile abikaasaks Württembergi printsessi Elisabethi, Vene troonipärija Pauli abikaasa õe. Printsess saabus oma vanematega Viini juba 1781. a., kihlus ertshertsogiga ja asus 1782. a. Viini elama.

1784. a. asus Viini ka troonipärija Franz, kelle kasvatust ja haridust keiser ise hakkas juhtima. 16-aastane Franz oli sel ajal terve, füüsiliselt hästi arenenud, vaimselt mitte piiratud, kuid apaatne kõige vastu, mis puutus lõbustusse ja väarikusse. Keiser aga lootis, et tema suudab noormehest teha enesele tubli ja kindla iseloomuga järeletulija. Ta määras kindlaks troonipärija kasvatuse ja õpetuse põhijooned, olles seejuures äärmiselt pedantne ja vali. Joseph arvas, et tema paremini kui ükski teine suudab ja teab otsustada, mis tulevasele keisrile tarvis läheb ja millisena ta teda tulevikus näha tahab. Ta ei lubanud mingit vaba vaimu arenemist. Kõik kasvatusevõtted määrati keisri poolt kindlaks. Olles ise äärmiselt lihtne, vali, korra- ja tööarmastaja, nõudis ta seda ka ertshertsogilt, arvestamata, kas tal selleks eeldusi oli või mitte. Vennapoega kasvatades ja õpetades puudus tal see soojus, arusaamine ja noorte-mõistmine, mis talle enesele osaks sai ema poolt, kes tema kasvatust juhtis suure kindluse ja valjusega. 1788. a. tunnistati ertshertsog täisealiseks ning samal

ajal toimus ka tema naitumine printsess Elisabethiga.

Joseph oli küll tähelepanelik, lihtne ja sõbralik sümpaatsete inimeste seas, kuid ta ei omanud siiski ühtegi tõelist sõpra, vaid jäi erakuks. Tal polnud soosikuid, nagu see tavalisil valitsejail oli. Ta ei eelistanud kedagi, ja kellelgi polnud temasse erilist mõju. Millalgi ei seganud ta ametiasju sõpruse- ja armastuseasjadega. Riigiasjad, need kuulusid ainuüksi temale, üksnes ennast ta pidas võimeliseks nende üle otsustama. Ükski naine ei pääsenud talle seevõrra ligidale, et oleks saanud riigiasjust rääkida. Isegi kuulsas „viie vürstinna“ ringis, kus ta veetis oma vabad õhtud, ei kõneldud kunagi poliitikast. Need kuulsad daamid olid Viini aristokraatliku seltskonna kommetes tooniandjad, abielus olevad vürstinnad Clary, Kinsky, Leopoldine ja Eleonore Lichtenstein ja krahvinna Leopoldine Kautz. Kõik need olid kõlblad, siirad ja väga vaimukad, mitte tavalised Viini lõbustusile kalduvad daamid. See oli kitsas, suletud ring, millest peale keisri võtsid osa veel kindral Lacy ja krahv Rosenberg. Siia tuli keiser peale pingulist päevatööd puhkama. Siin ei mängitud, ei musitseeritud, ainult keiser mängis vahetevahel piano. See oli puhtsõbralik ring, kus valitses üksteisest arusaamine, südamlik ja vaba kohtlemine. Kõige selle juures tundis keiser end mitte vähem üksikuna kui tema suur vastane Friedrich II, kes oma abikaasast lahus elas ja oma sõbrad enamuses oli surma läbi kaotanud. Mõlemal oli eriharrastusi. Friedrich oli eriliselt kiindunud koertesse, Joseph aga seevastu eelistas dresseeritud, ilusaid hobuseid. Sageli ilmus ta hommi-kuti ratsakooli, et pisut pilku heita hobustele, olles ka ise hea ja haruldaselt julge ratsutaja.

Friedrich oli innukas flöödimängija, kuid oli vanaduse tõttu sellest nüüd juba loobunud. Joseph aga mängis meeeldi viulit, olles osav partituurilugeja. Tema suhtlemine heliloojate, lauljate ja muusikutega nagu Mozarti, Dittersdorfi ja teistega tõendavad tema muusikaarmastust. Eriti meeldis talle teater. Keiserlikust koduteatrist sai hiljem Burgtheater, kus etendati parimaid saksa näidendeid nagu Lessingi „Minna von Barnhelm“ ja teisi.

Ta oli teguvõimas, pilkehimuline nagu varemalki, sageli isegi väga vali, kuid õnnetute ja vaeste vastu kaastundlik. Seejuures jäi talle võõraks unistuslik idealism, sügav-teaduslik juurdlemine, poeesia ja müstika. Ainult praktiline ja üldkasulik leidis tema silmis tähelepanu. Tema iseloom väljendub parimini tema rohkearvulisis kirjus, tohutus kirjavahetuses ema, õdede, venna Leopoldi ja keisrinna Katariinaga. Neis kirjus puudub filosoofiline arutus, unistuslik toon ning teaduslik väljendus, esineb aga selge, kaine, mõistuspärane, lihtne ja asjalik mõtlemisviis.

Pikk ja pingeline tööpäev, alalised reisud, külmetused ja hoolimatus enese vastu ühelt poolt, üksildane elu, raskused ja pettumused teiselt poolt ei jätnud mõju avaldamata keisrile füüsiliselt. Olles veel troonileastumisel päris terve, ilmusid järgnevail aastail üksikud haigusesümptoomid. 1782. a. haigestusid tal silmad. Sama aasta juulis kannatas ta sagedaste peapöörituste all, novembris ilmus pähe midagi kasvaja-taolist, juuksed langesid välja ja siitpeale pidi ta parukat kandma. Niisugune haiglane olek kordus peaaegu igal aastal. Mõne aastaga kõhnenes ja vananes keiser tublisti ja tema välimus muutus isegi tundmatuseni. 1788. a. sõjakäik andis talle uue raske hoobi.

Viibimine niiskel ja soojal maa-alal kiirendas haiguse käiku. Kogu 1789. a. kestel tundis ta end tervislikult halvasti; suure vaevaga suutis ta vahel voodist lahkuda: ta kannatas malaaria ja kopsuvähi all. Hingamine oli tal suurte valudega seotud, ja ta palus surma. Üli pingutav töö oli murdnud tema esialgselt tugeva tervise. Seejuures ei pööranud ta mingit tähelepanu hoiatustele. Kaunitz ja teised lähedased manitsesid teda mitmel korral pisutki puhata, niikuinii ei suutvat ta ju üksi kõiki töid ära teha. Kuid Joseph ei säästnud end ka siis, kui haigus oli muutunud parandamatuks: nagu oma peatset lõppu aimates, ta töötas veel suurema hooga. Üks korraldus ja määrus järgnes teisele. Kõike tahtis ta suure kiirusega ja pingega läbi viia. Kehalised valud tegid niigi ägeda, tulise ja karmi keisri veelgi halastamatumaks ning hoolimatumaks. Oma elu lõpu poole ei arvestanud ta enam kedagi. Oli ainult tema tahe, tema arvamine, mida järeleandmatu kangekaelsus püüdis maksma panna.

VII.

KEISER JOSEPH II VÄLISPOLIITIKA.

Joseph II välispoliitilisi sihte on eespool juba puudutatud. Oma riigi mõju ja võimu suurendamist taotles ta juba Galiitsia, Bukoviina ja Innvierteli liitmisega ning sama siht püsis tal ka isevalitsusaja kestel. Seejuures toetus ta liidule Prantsusmaaga, mis oli nõrk, ja igatses liitu Venemaaga, mis tundus talle kasulikuna ja hädavajalikuna, arvestades edaspidiseid vallutuskavu. Peale esimest reisi Venemaale kestsid head ja

sõbralikud suhted Vene keisrinnaga edasi. Nende pärasine kirjavahetus on pinnasondeerimiseks ja ettevalmistuseks garantiilepingule, milleni jõuti 1781. a. See leping oli peaaesjalikult sihitud küll Türgi vastu, kuid Austriale oli oluline, et keisrinna lubas sõjalist abi oma liitlasele ka juhul, kui mõni teine riik sõja kuulutab. Saa-
vutanud lepingu Venega, tundus Austria tugevamana kui millalgi varem. Oldi kahe selleaegse võimsama suurriigiga liidus ja Preisi ei tundunud nüüd enam nii ohtlikuna; oli häid välja-
vaateid uuteks vallutusteks.

Esimese suurema välispoliitilise sündmusena keiser Joseph II valitsuse ajal äratas tähelepanu kokkupõrge Madalmaade vabariigiga Schelde suudme avamise ja barjäärtraktaadi tühistamise pärast. Madalmaade vabadusvõitluse ajal XVI saj. sulgesid võitjad madalmaalased Schelde suudme, s. t. ei lubanud Antwerpenist merele ühtegi laeva, mis ei kandnud nende lippu. See keeld taotles puhtkaubanduslikke ees-
märke. Barjäärtraktaat pärines XVII saj. lõ-
pult, mille järgi madalmaalastel õigus oli seits-
mes kindluses vastu Austria Madalmaade ja Prantsuse piiri sõjaväge pidada, et neid austria madalmaalaste kulul kaitseda. Need mõlemad lepingud olid kahjulikud Austria Madalmaadele ja tundusid juba ajast ja arust olevat. Barjäär-
traktaat oli oma tähtsuse peaaegu kaotanud, kuid merele pääsemise küsimus oli olulisem ning hädavajalik A. Madalmaade õitsvale kau-
bandusele. A. madalmaalased palusid keisrit korduvalt neid sellest lepingust vabastada. Olles rahva olundiga põhjalikult tutvunud ja nõude õigluses veendunud, lubas Joseph neid tõkesta-
vaist lepinguist vabastada. Sellekohased läbi-
rääkimised aga ei andnud soovitud tulemusi.

Madalmaade vabariigi generaalstaadid olid valmis loobuma küll barjäärtraktaadi olulisist osist, kuid Scheldet ei soovinud kuidagi avatuks tunnistada. Olles sellest küsimusest tublisti innustatud, uskus Joseph selle ettevõtte kindlasti õnnestuvat, sest Euroopa suurriikide huve ei võinud see küsimus kuidagi riivata. Jäi järele vaid Preisi, kes oleks võinud olla selle vastu, kuid kuningas oli vana ning teda oli vähe karta. Keiser asus hoogsalt asja juurde. Et küsimust rahulikult lahendada ei saadud, teatas keiser Madalmaade vabariigi valitsusele 1784. a. sügisel, et igasugune tõkketegemine tema laevadele Schedel võetakse sõjakuulutusena. Sama aasta 6. okt. tulistati madalmaalaste poolt Antverpenist väljuvat Austria lipu all olevat laeva, ning sõda oli kuulutatud. Keisri lootused asja sõjahvardusega rahulikul teel lahendada ei täitunud. Nüüd ta lootis, et Preisi vahele ei sega. Elatanud Friedrich aga ei saanud rahulikult jääda. Ta ütles avalikult oma arvamuse austerlaste vägivallategude kohta ja lubas madalmaalastel oma provintsidest sõdureid värvata ja proviant koguda. Kuid kaugemale selles küsimuses Preisi siiski ei läinud. Eelolevas sõjas oli tähtis veel Venemaa seisukoht; see oli aga passiivne. Unustades omavahelised lahkkelid, olid madalmaalased valmis oma kaubanduslikkude huvide eest võitlema. Seejuures kasutasid nad oma maa tavalist vahendit: purustasid tammid ja ujutasid üle oma õitsvad väljad.

Suurima üllatuse valmistas Austriale Prantsusmaa, kellelt ohtu kõige vähem võis oodata. Prantsuse rahva üldine arvamine nõudis madalmaalaste ajaviitmatut ja aktiivset abistamist. Ajakirjanduses ja rahva seas ei olnud Austria sugugi populaarne ja seekordne valitsus käis rah-

vaga enam-vähem käsikäes. Prantsusmaa ei võinud lubada Madalmaade vabariiki kahjustada, jätta neid inglaste huvide tallermaaks, mistõttu kannataks ka Prantsuse kaubandus ja kogu Euroopa tasakaal oleks ohus. Austriale 25. nov. 1785. a. saadetud noot tekitas kogu Euroopa diplomaatlikes ringkonnis suurt ärevust ja pahandas Viini valitsust viimse võimaluseni. Selles noodis tunnustasid prantslased Madalmaade vabariigi õigust Schelde sulgemisele ja lubasid kaitseda generaalstaate, kui tarvis, isegi relvadega. Selle teadaande järel ei jäänud keiser Josephil muud üle kui loobuda oma nõudeist, vastu võtta Louis XVI ettepanek ja rahulduda rahalise hüvitusega. Fontainebleau rahu isegi rõõmustas keisrit, sest tema arvates oleks asi võinud lõppeda veel halvemini. Keisri ettevõtte oli tegelikult ebaõnestunud ja kõikjal tekitas üllatust keisri liiga kerge järeleandmine. Suurim aga oli pettumus Austria Madalmais. Rahvas nägi selles võitluses oma elulisi huve ja lootis palju, kuid keisri järeleandmine näitas, kui vähe ta neid siiski arvestas, lähtudes vaid Austria kui riigi huvest. See tuli selgesti nähtavale Josephi kavatsuses vahetada Austria Madalmaad Baieri vastu. See küsimus oli 1783. a. paralleelselt Schelde suudme sulgemise küsimusega päevakorral. Vahetusküsimus oli Austriale oluline: Baieri oli Austria riigile tarvilikum kui tema Madalmaad, mis asusid riigi keskusest eemal. Ka ei võinud see vahetus riivata Prantsusmaa kui lepinglase huve, kuid oleks suuresti riivanud Preisit. Baieri kuurvürst oli vahetusega põhimõtteliselt nõus, kui sellega oleks nõustunud ka Pfalz-Zweibrückeni hertsog, kuid olulisem oli saada seks nõusolekut suurriikidelt. Selle küsimuse juures tuli jälle nähta-

vale asjaolu, mis on iseloomulik XVIII saj. poliitikuile, et rahvas ei olnud neile muud kui müügi-, vahetus- ja ostuobjektiks. Rahva soove ja proteste ei arvestanud keegi, rahvas pidi isandale vaid kuulekas olema. Josephile oli tähtis Vene, Prantsuse ja Preisi nõusolek, kes mitte ainult ei kindlustanud Tescheni rahu, vaid kelledest sõltus Austria riigi suurenemine või väheneminegi.

Venemaa polnud näiliselt selle vahetuse vastu, ta astus teatud määral isegi Austria huvide eest välja, kuigi mitte selles ulatuses, mis ta oleks võinud, kuid Prantsusmaa suhtes tuli Josephil veel kord pettuda: pika kaalutluse järel loobus Prantsusmaa Austriat toetamast, tehes vahetuse lubamise sõltuvaks Preisi nõusolekust. Põhjus oli ilmne: Prantsusmaa kartis ohtu oma rivaali Inglismaa poolt ja Austria tugevnemine oleks tähendanud Prantsusmaa prestiiži vähenemist. Omades Baieriga tähtsat strateegilist kohta Lõuna-Saksamaal võis Austria saada ohtlikuks ka Elsassile ja Prantsusmaa teistele valdustele. Lubades nõustuda Baieri vahetusega, kui ka Preisi nõustub, andis Prantsusmaa vahetusküsimusele surmahoobi. Oli ju selge kõigile, milline saab olema Preisi kui Austria suurima vastase seisukoht, ning see asi tuli pidada kaotatuks. Josephil tuli nüüd päästa oma väarikus, et mitte kaotajana näida. Viini valitsus püüdis seepärast kõikjal mõista anda, et tõsiseid vahetuskavatsusi pole olnudki. Kuid Saksa vürstkonnis ja ajakirjanduses ei usutud seda ning alatasa oldi valvel ja tunti hirmu selle küsimuse uuesti esiletõusmisest. Selline kartus püsis kuni Josephi elu lõpuni. Eriti olid valvel saksa vürstid, kes kartsid Austria riigisuurendamise kavu. Friedrich II leidis sellepärast soodsa

pinna eest, kui esines oma „vürstide liidu“ kavaga. 1785. a. otsustasid Brandenburgi, Hannoveri ja Saksi kuurvürstid ühineda ja ka teisi vürste kaasa tõmmata sellesse liitu. Selle liitumise otstarve oli kõigile selge: algas tormijooks teiste saksa vürstide oma poole võitmiseks. Selles võitluses Berliin leidis rohkem poolehoidu kui Viin. Ainult mõned vürstidest jäid Austriale truuks, ja needki enam perekondlikel põhjusil kui poliitilistel kaalutlustel. Joseph suhtus neisse sündmustesse näiliselt oma loomupärase rahulikkusega ja üleolekuga, nimetades liitu inimeste rumaluse ja pimeduse toiminguks, kuid seesmiselt oli ta sellest sügavasti pahandatud. See oli ka üsna loomulik, sest tekkinud olukord halvendas Austria rahvusvahelist positsiooni. Venemaaga püsis küll hea vahekord, kuid Prantsusmaaga katkes suhe täielikult ega võinud enam kunagi paraneda. Sellekohase arvamise avaldas Joseph ka Louis XVI-le. Mis Preisisse puutus, siis ilmnis täielikult tema vaenulikkus ja vastutöötamine Austria püüdlusile. Austrias vihati Preisit selle tõttu enam kui kunagi varem ning igasugune ebaõnnestumine pandi tema arvele. Kahe saksa riigi vahel ei võinud ega saanud olla enam mingit leppimist ega lähenemist. Friedrich II surm a. 1786 ei toonud muutust. Algul levisid kuuldused noore kuninga Friedrich Wilhelm II-ga algavast rahuperioodist, Kaunitz lootis koguni paremate aegade tulekut, kuid vaenulikkus lõi uuesti lõkkele, niipea kui Austrias kerkis päevakorrale Türgi-küsimus.

Josephi kauaaegseks püüdluseks oli Türgi kulul oma piire laiendada. Selle küsimusega hakati tegelema juba Venemaaga lepingu sõlmimise järel. Türgi-Vene sõjast (a. 1783—1784) ei tulnud Austrial liitlasena otseselt osa võtta. Türgi oli

sunnitud loovutama Venele suuri maa-alasid Austria sellekohase ähvarduse ja sõjaks ettevalmistuse tõttu. Joseph muide sellal sõda ei tahtnud: ta tegeles just siis Baieri vahetuse küsimusega, seepärast ta kartis Preisi vaenulikkust ja ka Prantsusmaad, kes oli alati huvitatud Türgi riigi säilimisest. Türgi toetamine Prantsusmaa poolt pärines juba kaugest minevikust ja peale selle olid prantslased huvitatud veel Türgimaast kui soodsast kaubitsemisalast, mis osutus riigile kasulikumaks kui mõni koloonia.

Vene valitsuse käitumine tekitas mitmel korral keisris siiski kibedust, ja suhted näisid jahe-nevad. Kui Katariina kavatses uut sõda Türgiga ja sooritas a. 1787 triumfikäigu Krimmi, avaldas ta soovi seal keisriga kohtuda. Joseph oli haavunud keisrinna üleolevast toonist ja ta esimeseks kavatsuseks oli sellest ära öelda. Maxis enne palju vaeva, kui keiser oli valmis andma oma nõusoleku kohtumiseks väga armastusväär- ses ja tähelepanelikus toonis.

Kohtumine toimus sama aasta mais Herso- nis, kuhu saabus ka suur hulk tähtsaid välisrii- kide esindajaid ja Vene võimukandjaid. Keis- rinna korraldas oivalisi pidustusi, vastuvõtte ja ringreise, mis toimusid suure hiilguse ja tore- dusega. Joseph võttis kõigest osa, kuid enam pealtvaatajana. Teda huvitas reisi kestel enam tutvumine tatari ja muhamedi omapära ja koha- likkude oludega. Huviga vaatles ta ka Vene laevastikku. Keskustelu raskuspunkt keisrinna armualuse Potemkiniga lasus poliitilisel kombi- natsioonel, peamiselt Türgi sõjal. Kuid siiski lahkusid kaks Euroopa tähtsat valitsejat juuni keskpaiku ilma otsese kokkuleppeta ja konkreetse kavata sõjaks. Keisrile saabusid Austria Madalmaade revolutsioonist ähvardavad

teated, mis sundisid teda kiirelt lahkuma ja mis viisid ta esialgsest sõjakavast kaugemale. Mõlemate riikide üllatuseks kuulutas aga Türgimaa, õhutatud Inglise ja Preisi agentidest, 1787. a. augustis Venemaale sõja. Mõlemale liitlasele tuli sõjakuulutus ebasobival ajal. Nende poliitiline seisund polnud sõjaks soodne; Venemaa ei olnud küllaldaselt ette valmistunud ja Josephil oli siseriiklikke rahutusi. Ta ei tahtnud sõda. Kuid et sõda oli kuulutatud, siis tuli sellest Vene liitlasena osa võtta. 1781. a. lepingu järgi oli keiser kohustatud Venele abiväge andma, kuid Joseph, õhutatud Kaunitzist, otsustas kaugemale minna ja iseseisvalt sõda alata. Olu-kord kujunes 1788. a. selliseks, et Austria sõjavägi oleks peaaegu nagu moodustanud peaväe ja Vene oma vaid abiväe. Austria pidi andma pealöögi ühisele vaenlasele. Kevadel 1788. a. asus keiser ise oma väe etteotsa, asetades väeosad kindral Lacy kava kohaselt tihedalt lõunapiirile. Algul saavutasid austerlased vaenlase üle mõningaid väikesi võite, vallutades kindlusi, kuid kuuldes lähenevast vesiiri poolt juhitud suurest Türgi sõjaväest, loobusid nad pealetungist. Doonau-äärseis niiskeis, soojades ja soistes mais sulasid Austria väeosad kokku nagu lumi kevadel. Pahaendeline palavik riisus rivist poole sõdurkonda. Türklased tungisid suure usulise ja rahvusliku fanatismiga haigusest nõrgendatud ja segilöödud austerlastele peale, lüües nad taganema. Taganedes jätsid Austria väed õitsva Banaadi türklastele rüüstata. Halvim oli aga, et keisri väeosad sattusid põgenemisel paanikasse ning selles segaduses pidid keiser ja ertshertsog Franz peaaegu surma saama. 1788. a. sõjakäik ebaõnnestus täielikult. Järgmine aasta polnud sugugi parem. Sõda venis pikaks ilma olulise

muutuseta, ainult hilissügisel õnnestus Koburgi printsil vene kindrali Suvorovi abiga türklasi Fokšana ja Römnikesi juures lüüa ja kindralfeldmarssal Laudon vallutas Belgradi uuesti. Venelt abisaamine polnud nimetamisväärne, sest Katariinal oli vägesid vähe ning põhjas tuli tal võidelda Rootsi vastu. Joseph kaebas mitmel korral venelaste üle, kes lootsid vaid temale. Katarina toimis siin niisama kavalalt kui 1784. a., võttes endale sõjasaagi, kuna liitlane pidi kõik raskused kandma. Venelased võitlesid hoopis soodsamais tingimuses, olles eemal vaenlase peajõududest, kellega võitlesid austerlased. Venemaal vaadati keisrile kui vene kindralile, kellele anti alatasa käsked ja korraldusi, jättes teda pearaskuse kandjaks.

Idapoolne leping tõi Austriale kaotusi ja kibedusi. Seevastu paranes pisut aga suhe läänes Prantsusmaaga. 1787. a. kaldus Prantsusmaa pisut jälle keisri poolele, jättes oma senise kaitsealuse Türgi saatuse hoolde. Selline frondimuutus oli tingitud üldeuroopalikust seisukorrast. Levis kuuldus Inglise-Preisi liidust ja Preisi mõju kasvamisest Madalmaades. Viimases võidutses patriootiline partei prantsusesõbralike üle ning Prantsusmaa tundis end olevat isoleeritud. Seetõttu tuli asuda uutele kombinatsioonidele: luua Austriaga tihedamad suhted ja läheneda Venele. Kuid Prantsuse-Vene liidust ei tulnud siiski midagi välja, kuna esimene nõudis Venelt Inglismaaga igasuguste suhete katkestamist. Eriti oleks Venele kahjulik olnud Inglismaaga kaubanduslike suhete katkestamine. Lõpliku otsuse andmisega viivitas Vene valitsus siiski seni, kui Prantsusmaa polnudki enam võimaline revolutsiooni tõttu osa võtma üldeuroopalikust poliitikast. Prantsuse generaalstaatide

kokkutulekuga a. 1789 lakkas kehtimast ka Prantsuse-Austria liit. Josephile ei saanud Prantsusmaa enam kuidagi olla kasulik ega kardetav. Prantsusmaa edaspidised sündmused tekitasid temas kui veendunud absolutistis ja praktikus, kes kõrgelt hindas valitseja võimu, halvakspanu ja hukkamõistmist. Ta ei uskunud revolutsioonist head. Vabadusetaotluse kõlavad loosungid tundusid talle fraasidena. Kuid Prantsuse revolutsiooni tõsised sündmused ei saanudki temas leida tugevamat vastukõla: haigus, mis teda tabas, ei lubanud tal selle üle järele mõelda ning vaistlikult ta püüdis sellele mõtlemast otse hoiduda. Liit Prantsusmaaga lõppes iseenesest, surses loomulikku surma.

Austria liidud, mis olid sihitud Preisi vastu, osutusid mõlemad üksnes kohustus- ja vaevarikaks; vastane ise oli endiselt võimas ja ohtlik. Türgi sõja puhkemisel rõõmustati Berliinis tõsiselt. Milline ka poleks olnud sõja tulemus, Preisil loodeti sellest ainult kasu saada. Sõda oleks igal juhul Austriat nõrgendanud, mida Preisi sooviski. Sõja ajal püüdis Preisi Inglismaale ja Poolale läheneda. Poolaga püüdis Preisi kokkuleppele jõuda, et saada talt omale Danzigit, Toruńi jt. alasid, lubades vastutasuks Poolale Austrialt Galiitsiat tagasi võtta. 1788. a. levisid teated juba Preisi sõjakuulutamisest Austriale ajal, mil viimase väed olid Doonau ääres. Vahekord oli äärmiselt pinev ning 1789. ja 1790. a. oodati iga hetk sõja puhkemist. Austria oli võimatu võidelda kahel frondil. See oleks olnud monarhia hukkumine. Sellest sai Joseph aru, kavatsedes Türgiga kuidagi rahu saavutada, Vene liidust loobuda ja nii riiki katastroofist päästa. Eraldirahu tegemise püüete ebaõnnestumine viis sureva keisri meeleheitele. Kui arves-

tada veel Austria Madalmaade revolutsiooni, rahutusi Galiitsias ja Ungaris, Itaalia vürstide ja Šveitsi vaenulikkust ning Saksa vürstide liitu, Taani vaenulikkust ja Madalmaade lähenemist Preisile ja Inglismaale, siis muutub pilt täielikumaks hukkumislävel seisvast Austriast, kuhu Josephi agressiivne poliitika oli ta viinud. Liigses eneseusalduses keiser ei arvestanud oma ega vaenlase reaalseid jõude. Ülitundlik, rahutu Euroopa pani kõikjal tema püüdlusile vastu, ja Austria tuli tänada saatust ja oma uut valitsejat, et pääses katastroofist ilma suurema kaotuseteta. Keisri ebaõnnestunud välispoliitiline tegevus ei vähendanud üksnes Austria prestiiži Euroopas, vaid põhjustas ka Josephi autoriteedi langust siseriigis.

Keiser Joseph II poliitiline süsteem polnud oma rahva juures populaarne. Selle süsteemi keskuseks oli 1756. a. liit Prantsusmaaga, mis oli sõlmitud üksnes kuningakoja ja ministritega, kuna rahvas ei suutnud unustada Prantsusmaad kui põlist vaenlast. Mõlemate riikide rahvastik oli teineteisele vaenulik ega poolandanud seda liitu. Arusaadav, et vaenlaste vaenlased tundusid sõpradena. Nii näiteks sümpatiseeris Viini rahvastik Inglismaale kui endisele kauaaegsele liitlasele ja Prantsusmaa vastasele. Ebasümpaatne oli rahvale ka liit Venemaaga. Garantiileping Venemaaga leidis teravat arvustust. Tundus ebaloomulikuna liit kahe riigi vahel, kellel üks ja sama siht — Türki provintside vallutamine.

Kui poliitiline süsteem juba iseenesest oli rahvale vastumeelne, siis muutus see veel rohkem talumatuks ebaõnnestunud ürituste tõttu. Tüüli Schelde suudme sulu pärast suhtuti kui keisri ebakainesse ja riskantsesse avantüürisse.

Türgi sõja puhkemisel ei tundnud rahvas ka sellele üritusele kaasa. Kui juba liit Venega tundus kasutu, siis sõjast liitlasena osavõtmine, teise riigi pärast suurte raskuste ja kohustuste kandmine ja elu ohverdamine mitte millegi eest tundus rahvale mõttetu. Vaenulikuks ja rahu tuks muutunud keisri kaugeleulatavaist reformest, nägid mitmesugused rahvakihid sõjas üksnes keisri auahnust ja vallutusiha. Sõja ettevalmistustesse ja korraldustesse suhtuti passiivselt, innuta ja isegi vaenulikult. Eriti rahutu oli rahvas Ungaris, kus sooviti keisrile isegi ebaõnne sõjas, kartes keisrit vastasel korral pöörduvat nende konstitutsiooni vastu. Kui sõjas üks kaotus järgnes teisele, siis muutus rahulolematuus üldiseks ning sõjavaenulik meeleolu kandus ka ajakirjandusse, kus kajastusid isegi vaenlase sõbralikud mõtted ja keisrit süüdistati ebaõiglusel, vägivallas, ahnuses ja talle ennustati hävimist ja kättemaksu.

Sõja raskused ja ohvrid, mida rahval tuli kanda, tekitasid lausa sallimatust keisri vastu. Seks oli ka küllalt põhjust, sest sõda lasus raske ikkena kogu rahval. Väljaminekud olid suured, harilikkudest maksudest ei piisanud, vaid tuli leiutada uusi. 1788. a. pandi kehtima eriline sõjamaks, mis oli küllalt kõrge.

Valitsuse raskusi ja nõrkust teadsid väga hästi ungarlased ja asusid opositsiooni. Valitsusel tuli neilt raha, nekruteid ja proviante saavutada sõjaväe abiga, mis omakorda suurendas rahulolematust ja vaenu. Sellist rahutut meeleolu Ungaris ja Galiitsias püüdis Preisi kasutada oma huvides. Preisi agendid külvasid rahulolematuse seemet rahva hulka ja kutsusid üles keisri vastu. Sümpaatia ungarlaste ja preislaste vahel sõja ajal oleks peaaegu kujunenud nendevaheliseks

poliitiliseks uniooniks. Ungaris sooviti apostlikul kuningatroonil näha üht Hohenzollernit. Selline unioon oleks loomulikult olnud suuteline hävitama habsburgliku monarhia, mis siis oleks olnud kahe tule vahel. See kombinatsioon, mille järgi „Suur Saksamaa“ oleks kujunenud madjarite kui Saksa vaenlaste abil, näis esimesel pilgul olevat fantastiline.

Ka Madalmail pörkasid samal viisil kokku rahvusvahelised huvid ja põhjustasid Austria Madalmaade vastuhaku 1789. a. Revolutsioon puhkes ajaliselts soodsal hetkel, sest keisril polnud võimalik saata vägesid selle mahasurumiseks. Austria madalmaalased otsisid abi inglasilt, preislasilt ja Madalmaade vabariigilt, et saavutada omale iseseisvust. Loodeti neilt mailt saada oma troonile isegi mõnda printsi. Kui väga nad teiste riikide abile lootsid, näitab juba see, et nad julgesid kuulutada Josephi troonilt tagandatuks. Vastuhakk oli põhjendatud, kuid Austria madalmaalaste lootused teiste abile olid liialdatud, sest Euroopa seekordsed võimud ei olnud valmis kellegi eest ilma olulise põhjusteta sõdima. Tagajärjeks oli siiski see, et kaotuste kartusel keiser pidi ometi a. 1790 tühistama oma uuendused.

Kokku võttes keiser Joseph II välispoliitika ebaõnnestumise põhjusi näeme, et tema agressiivsus põhjustas välisriikide ja liitlaste vastutöötamist, tema püsimatus nõrgendas tegevust, ja antinatsionaalne tendents haavas rahvaid; ettevõtete ebaõnnestumine vähendas võimu prestiiži ja tekitas kõikjal rahvastikus usaldamatust.

Kõigest sellest hoolimata ei oleks Joseph oma elu lõpul olnud nii raskes seisundis, kui tema reformid poleks võõrutanud temast rahvast.

Keiser ja tema süsteem olid rahvale arusaamatud ja vastuvõtmatud. Algtõuke vastuhakuks andsid Austria madalmaalased ja teised järgnesid sellele, nähes oma huve keisri sisepoliitikast riivatud olevat.

VIII.

KEISER JOSEPH II REFORMID.

Joseph II reformid, nagu nägime, olid juba Maria Theresia ajal algatatud. Tarvis oli reformide teostamist süvendada, sest need tundusid olevat poolikud ja peaaegu ettevalmistamata pinna rajatud. Poeg tahtis emast kaugemale minna ning saavutada kõikjal täiust ja ühtlust. Tema palavaim soov luua ühtlikku riiki, kus valitseksid seadused, mis oleksid kogu monarhia piires kõigile ühtlaselt kehtivad, sai aluseks ka tema administratiivseile reformidele.

Absolutism, olgu kas või Josephi heatahtlik absolutism, oli oma põhiolemuselt omavalitsusevastane. Tol ajal tegelikult kehtiv korporatiivne printsiip oli tublisti vastuolus keisri süsteemiga. Organisatsioonid, ükskõik millise sihiga, tundusid keisrile tema püüdlusis tõkestavalt mõjuvat, mispärast nad järk-järgult suleti või muudeti keiserlik-kuninglikeks. Isegi põllumajanduslikud organisatsioonid ei leidnud keisri silmis armu.

Eriti talumatuks muutusid keisrile aga riigiosade privileegid nagu Austria Madalmaade ja Ungari konstitutsioonid, mis andsid seisustele põhjust oma rahvuslikku ja eesõiguslikku olukorda kasutada ja seda alatasa rõhutada. See kõik käis keisri piiramatu võimu taotluse vastu. Olles veendunud monarhist, olgugi

et rahvast armastavas vaimus, ei võinud ta rahva võimutaotlust sallida. Põhimõte — kõik rahvale ja ei midagi rahva kaudu, leidis keisri poolt täielikku kasutust. Rahvas kui harimata mass ei leidnud tema silmis armu ega usaldust. Tema, monarh, üksi oli otsustusvõimeline ja kõige juhtija. Healt alamalt nõudis ta vaid pimedat alistumist monarhi korraldustele.

Keiser suhtus halvustavalt ka seisuslikesse omavalitsustesse. Privilegeeritud seisused kaotasid küll Maria Theresia ajal oma poliitilise tähtsuse, kuid etendasid siiski küllalt juhtivat osa riigis ja säilitasid täielikult esikoha ühiskondlikus elus. Joseph kaotas provintside omavalitsused ilma suurema kaalutluseta. Esialgu asendati senised seisuste poolt valitavad ametnikud riigi poolt määratutega, ja mõne aasta järel keelati käskkirjaga maapäevade (Landtag) kokkutulek ilma keisri kutseta; ühtlasi määrati kindlaks nende koosseis ja liikmete arv. Provintside omavalitsuste kaotamine Austria pärusmais ei tundunud nii olulisena ega põhilisena, kuna juba varem oli teostatud sellesuunalisi muudatusi, ning see oli vähene võrreldes sellega, mis toimus Ungaris ja Austria Madalmais. Ungaris etendasid tähtsad osa komitaadid — maakonna privilegieeritud seisuste kogud omavalitsusüksustena, mis kogu oma koosseisus, kõrgeimast kuni kõige alama ametnikuni, olid valitavad. Omavalitsuse võimupiirid olid siin laialdased, haarates peaaegu kogu täidesaatva ja kohtuvõimu, teatud määral isegi seadusandliku. Ungaril oli ka oma riigipäev, millest osa võtsid eesõigustatud kihid. Konstitutsiooni kohaselt ei võinud kuninga korraldused ja uuendused kehtima hakata ilma riigipäeva kinnitusega. Juba Maria Theresia, kes oli kogunud riigipäeva tugevuses, püüdis oma viimaseil

valitsusaastail valitseda ilma selle kokkukutsu-
miseta. Joseph oma isevalitsuse ajal ei kutsunud
Ungari riigipäeva kordagi kokku. Ta lubas ko-
mitaatidel vaid kord aastas kokku tulla, ja andis
nende ülesanded uutele asutistele. Seega oli
aastasadu kestnud ja pühaks peetud konstitut-
sioonile antud raske hoop ja tee avatud ülemine-
kuks absolutistlikule korrale.

Veel järsemalt tulid esile sellised püüdlused
Austria Madalmaade administratiivseis refor-
mides. Sattudes Hispaania pärandina Habsbur-
gide alla, säilitas maa palju oma kohalikest
õigusist ja privileegidest. Valitsuse eesotsas sei-
sis kindral-kuberner, tavaliselt üks keisrikoja
liikmeist, kellele kuulusid peamiselt esindusli-
kud ülesanded. Valitsuse tegelik juht oli täie-
õiguslik minister Viini valitsuse esindajana.
Tsentraalse võimu tööriistaks oli kolm nõukogu,
mis koosnesid riigiametnikest. Nende riigiasu-
tiste kõrval funktsioneerisid generaalstaadid kui
seisuste kogud, kus oli esitatud kolm seisust.
Igas maakonnas olid aga kohalikud staadid sa-
mal põhimõttel. Staadid tulid kokku kaks korda
aastas, kuna vaheajal töötasid deputaatide ko-
misjonid. Ilma staatide nõusolekuta ei hakanud
kehtima ükski seadus. Nende koosseis oli ter-
ves ulatuses valitav. Asudes troonile pidi valit-
seja nende põhiseaduse järgi senise korra kinni-
tama. Staatidelt tuli alaliselt hankida nõusolek
maksude saamiseks, missugune kord oli valitsu-
sele väga tülikas. Samuti olid äärmiselt äärmi-
selt tülikad määruste kehtima panek ja võimu-
kandjate valitavus. Maria Theresia oli kaugel
sellest, et suuta siin reforme teostada. Isegi
Kaunitz leidis, et Austria Madalmaadega on
raske toime tulla, sest rahvas on sügavalt oma
traditsioonidesse ja privileegidesse takerdunud.

Kuid Joseph lootis nendega siiski toime tulla. Ta küll otseselt ei kaotanud staate, kuid tegi nad Viini valitsusest tublisti sõltuvaks. Deputaatide komisjonid kaotasid oma tähtsuse, andes aset valitsusele kuulekaile ametnikele. Staatidele jäi siin samuti nagu mujal kogu monarhia piires ainult nõuandev osa.

Ka linnade omavalitsuse tegi Joseph sõltuvaks valitsuse kõikvõimsusest, kel oli alati õigus end segada linna omavalitsuslike asutiste koosseisu ja kompetentsi. Kogu linnade asjaajamine seati valitsuse kontrolli ja juhtimise alla. Joseph ei puutunud ainult talupoegade omavalitsust, mis oleval kujul oli valitsusele isegi kasulik. Joseph nägi neis oma tuge, mitte vaenlast.

Mitte ainult omavalitsus- ja eralduspüüdlused polnud monarhistlikule riigile tugevaks vastaseks, vaid neile lisandusid väga otsustavalt rahvuslikud erinevused. Austria riiki kui suurde poliitilisse kehha kuulus 22-miljoniline rahvastik, kuid see rahvastik erines omavahel rahvuselt, keelelt ja usult, ning oli erihuviline ja eri püüetega, nagu see teisiti ei saanudki olla selles eri maa-aladest koostatud riigis, mille üksikud osad olid valmis uue valitsuse alla minema, kui see tundus kasulik. Selles oli Joseph teadlikum kui tema eelkäijad ja tema taotlused neid rahvaid üheks rahvaks muuta olid juba konkreetsemad. Üldsuse huvides ja riigi tugevdamiseks oli tarvis luua üks riik ja üks rahvas. Seejuures ei vaadanud Joseph enesele kui Böömi ja Ungari kuningale, Austria ertshertsogile, Tirooli krahvile jne., vaid püüdis kõikjal teotseda ühise riigi piiramatu võimuga isevalitsejana. Oli loomulik, et ta valitsema asudes tunnustas Ungari ja A. Madalmaade konstitutsioone. Kui ta poleks kinnitanud nende eesõigusi, olles ise vaevalt võimule

pääsenud, kes teab milliseks oleks siis kujunenud olukord. Keisrile näis ka hiljem mitte ohutu olevat oma võimu demonstreerimine. Seda tõendab muu seas see, et ta kuningaskroonimist Ungaris ja Böömis ette ei võtnud. Tol ajal arvati, et nii talitati kokkuhoiu mõttes, kuid see polnud ainus põhjus. Juba Maria Theresia ajal toodi Böömi kuningakroon Viini, Joseph laskis Ungari püha Stefani krooniga sedasama teha. Loomulikult oli sellel vaid sümboolne tähtsus.

Keiser üritas ka hoopis praktilisemaid samme, nimelt germaniseerimist. Arusaadav, et ta ei saanud germaniseerimist ette võtta mais nagu Itaalia ja A. Madalmaad, kus ladina kultuur saksa omast oli tugevam. Et ta ei tegutsenud fanaatikuna, vaid kavatses germaniseerida üksnes riigi huvides, siis ei teinud ta neis mais katsetki valitseva kultuuri mõju vähendada. Teine asi oli aga Ungaris, Poolas ja nendes Aadria mere äärsetes provintssides, kus germaani kultuur osutus tugevamaks. Sakslaste käes olid siin peaaegu kogu tööstus ja kaubandus, kõik majanduslikud ettevõtted ja poliitiline ülekaal. Erilisi raskusi keele suhtes valmistas keisrile Ungari. Seal kehtis ametliku keelena keskajast pärinev ladina keel, kuna alamrahvas tarvitas madjari keelt. Ladina keel surnud keelena oli saksa keelega võrreldes küllalt raske õppida, samuti oleks saksa keele tarvitusele võtmine tunduvalt kergendanud asjaajamist kogu riigis. Selliselt põhjendas keiser ka oma dekreeti, millega asutistele ja ametnikele kindlaks määras aja saksa keelele üleminekuks. Seda dekreeti nimetasid pamfletistid rusikalöögiks ungarlastele näkku, nende äratuseks rahulikust, laisklevast unest ja kuldsest ajajärgust. Samuti pani keiser saksa keele ametliku keelena kehtima Galiitsias. Seejuures

polnud Joseph ümberrahvustaja selle sõna uue-
aja mõttes. Keiser eelistas küll saksa kultuuri
ja keelt, kuid ta ei muutunud seejuures maru-
rahvuslaseks, kes oleks tahtnud kogu oma riigi
rahvaid saksastada. Ta lähtus üksnes poliitilis-
test kaalutlustest, arvates sellise abinõuga tõkes-
tada eralduspüüdeid ja lihtsustada administrat-
siooni ja kohut. Talle oli ükskõik, millist keelt
räägiti eraelus ja suhtlemises; ta isegi armastas
provintsis viibides kohaliku rahvaga nende kee-
les rääkida. Ka pidas Joseph lugu igast rahvast,
hindas rahvaste omapära ja oli valmis abistama
nende rahvuskultuuri püüdlusi, niipalju kui see
ei käinud tema riikliku põhimõtte vastu. XVII
sajandil puudus üldse rahvustunde terav ja ag-
ressiivne käsitlus. Ungaris tekkis see üksnes
Josephi reformide tõttu.

Bürokraatliku monarhia üheks olulisemaks
toeks oli politseiorganisatsioon, mis Austrias oli
ellu kutsutud Maria Theresia ajal, kuid viidi
täiuseni Josephi valitsuse ajal. Joseph muutis
politseiorganisatsiooni täielikumaks ja suurenda-
das selle ülesandeid ja võimupiire. Määrustega
reguleeris valitsus kodaniku iga sammu väljas-
pool kodu ja politsei pidi valvama, et neid mäa-
rusi täpselt täideti. Kuid selline üksikasjalik
kodanikujälgimine viis spioonimisele ja provo-
katsioonini, mis hakkas kõikjal suuresti lok-
kama. See polnud aga uudsuseks, sest sellised
nähtused esinesid tol ajal igas Euroopa riigis ja
Austria oli siiski üks vabamaid, kus valitses
sõna- ja mõttevabadus, kui mitte täielikult, siis
suuremal määral kui mujal.

Juba Maria Theresia ajal sai absolutistliku
monarhia administratiivseks printsiibiks tsent-
ralisatsioon ja tema peamiseks relvaks paberlik
asjaajamine. Joseph II läks selles veel kauge-

male. Tema ideaaliks oli muuta riik masinaks, mille jõuks oleks olnud ainult tema tahe. Ametnikud, neist isegi ministrid, ei omanud asjaajamises mingit iseseisvust, olles vaid käskude täitjad. Keiser korraldas riigi asjaajamise nii, et tema ise kõike juhtis ja korraldas. Ta tahtis ise kõike näha, teha ja otsustada, kedagi teist usaldamata. Keiser moodustas ise keskuse, kust kõik lähtus ja kuhu kõik koondus. Riigiasutisi korraldades taotles Joseph tsentraalasutiste võimu suurendamist kohalikkude arvel ja ametnikkude vähendamist kokkuhoiu põhimõttel.

Maria Theresia poolt ellukutsutud riiginõukogu kui nõuandev asutis jäi püsima ka Josephi ajal, kuid tema tähtsus vähenes tublisti, kuna keiser tema otsuseid vähe arvestas. Kõrgemate tsentraalasutistena jäid püsima ka Austria-Böömi õuekantselei, Ungari-Transilvaania kantselei ja Lombardia ja A. Madalmaade riigikantselei. Provintside tihedama ühtekuuluvuse ja administratiivse asjaajamise lihtsustamise tähe all toimus kogu monarhia jaotus provintsideks. Saksa pärusmaist moodustati 8 provintsi senise 13 asemel. Jagamine sündis maa-alade ajaloolisi traditsioone ja kohalikke olusid arvestamata. Iga provintsi eesotsas seisis kuberner, kellele allus kubermanguvalitsus. Kuberneride kompetents oli laialdane, haarates peaaegu kõiki provintsi puutuvaid küsimusi. Kuid nad pidid toimima keskasutiste instruksioonide kohaselt ja igast oma tegevusest üksikasjaliselt aru andma. Kubernerile allusid ringkonnaülemad, kes oma ringkonnas teostasid administratiivset võimu.

Selliseid ametnikke tahtis keiser näha ka Ungaris, kus kohtadel oli tavaliselt teatud perekonnist valitavad ametnikud, kes sageli olid hoopis arenematud ja kirjaoskamatud. Asutis

oli asjaajamine aeglane, lohakas, täis segadusi põhjustavaid formaalsusi ja traditsioone. Vastava määrusega pani keiser ka siin kehtima uue korra. Senised administratsiooni kõrged juhid vallandati ja nende asemele määrati salanõuniku austmega kuninglikud komissarid, kes valitsesid ja juhtisid nüüd mitte enam seniseid maakondi, vaid juba ringkondi. Ringkonnad määrati elanikkonna võrdse arvu, mitte aga ajaloolise ega geograafilise aluse järgi. Et teostada täielikumat tsentralisatsiooni, määras keiser Ungari komitaatide administratiivühikutesse komissaridele alluvad viitsekrahvid ja neile alluvad alamametnikud. Samasugune administratiivne kord pandi kehtima ka A. Madalmais ja Lombardias.

Bürokratism sellisel kujul sai monarhia võimsaimaks jõuks, ja keiser hoolitses, et ametnikond seisaks oma ülesande kõrgusel. Ametnikud pidid olema kuulekad, kuid ka arukad, töökad ja äärmiselt ausad. Neil ei tohtinud olla võlgasid, ja altkäemaks oli valjusti keelatud ja karistatav. Seati sisse teenistuskirjad, kuhu kõik ametnikusse puutuv, ka isiklik, ülemuse poolt sisse kanti. Isiklikus elus pidid ametnikud korralikud olema ja nende järele valvasid ning neid õpetasid ülemused. Riigiteenistusse pääsemine oli raskendatud, igatahes mitte enam nii kerge kui Maria Theresia ajal, mil piisas mõne mõjuka isiku, sageli õuedaami soovitusest. Joseph ei arvestanud üldse soovitusi, veel vähem siis naiste soovitusi. Temale olid tähtsad üksnes võimed ja isiklikud teened. Kandidaat, ükskõik millisest seisusest, pidi algama alamametnikuna ja ainult teenistusredelit mööda oli võimalik tõusta. Et kõrvalteenistus ja altkäemaks olid keelatud, kindlustas keiser ametnikke elamist võimaldava palga ja pensioniga. Kõik, kes olid 10 a.

riiki teeninud, omandasid õiguse pensioni saada. Pensioniseadus nägi kõik täpselt ja üksikasjaliselt ette, kuna Maria Theresia enda valitsemise ajal määras pensioni neile, kellele soovis ja milises ulatuses heaks arvas. Töö kantseleides kestis kella 9—3, seda valgustuse kokkuhoiu mõttes.

Euroopa ajaloos ei ole olnud aega, mil riigi olemasolu ei oleks toetunud sõjaväele. Eriti suurt rõhku pandi sõjaväele XVIII saj., mil iga riik püüdis oma maa-ala ümmardada, oma mõju ning võimu säilitada ja suurendada. Friedrich II arvates olenes riigi olemasolu sõjaväest, mille elavaks näiteks oligi Preisi riigi aremine. Sellised vaated olid omased ka Josephile. Tema tegevus sõjaväe reformimisel oli nii intensiivne ja tähelepanu vääriv, et paljud kaasaegsed nimetasid teda vaimu poolest sõduriks, kes teised riiklikud ülesanded allutanud sõjaväele ja kes sõjaväelist distsipliini tahtnud kehtima panna ka kodanlikus elus. Sellised arvamused on tublisti liialdatud. Kaasaegsed pole suutnud keisri tegevust hinnata küllalt objektiivselt, sest Austria tegelikult ei sarnanenud siiski Preisiga, ja „kaprali kepp“ polnud Josephi armsamaks relvaks. Joseph armastas küll sõjaväge ja sõjaväelist tegevust, kuid ta oli siiski kaugel sõdurist troonil. Sõda iseenesest oma verevalamise, tooruse ja jõhkruusega oli talle vastumeelt. Tõsi küll, oma nooruses unistas ta sõjaväelisest kuulsusest ja kangelastegudest, kuid hiljem, kui teised riiklikud ülesanded nõudsid temalt samavõrra tähelepanu, sulas see teiste ülesannete hulka. Sõda tuli keisri arvates pidada siis, kui hädaohus olid riigi prestiiž ja hüved. Lahinguis hoidis ta ennem oma sõdurite elusid, kui oleks neid vaimustatult võitlusse kihutanud. Ta üks-

nes täitis kohusetruult ja hoolikalt oma kohustust, ilma erilise võitlusinnuta ja kangelastegude ihata.

Sõjaväe reformimine oli Josephi lemmiktegevuseks tema kaasvalitsusajastul. Palju oli juba tehtud, kuid uuendused sel alal jätkusid ka isevalitsuse ajal. Keisri põhimõtteline püüdlus kõikjal ise korraldada, iga pisiasjaga tegelda, kõiki tunda, näha ja juhtida tuli ka sellel alal nähtavale. Et ta oli juba kord pedant, siis tungisid tema määrused ja korraldused üksikasjadeni, iga väeosa ülesannetesse, määratledes nii kõrgemate kui alamate ohvitseride täpse tööala ja tööaja. Mitte ainult tööala, vaid ka nende eraelu painutati kontrolli alla. Üldiselt aga tegi keiser ka palju ohvitseride seltskondliku positsiooni tõstmiseks, pannes kehtima lugupidamise sõjaväe vormi ja kutse vastu, ohvitseriseisust aadliga võrrutades. Kuid veel rohkem tegi ta sõdurite heaks. Senini vaadati sõdurile sõjas kui võitlejale, kes aga eraelus rahu ajal ei olnud tähtis; mis temast pärast sõda sai, sellest ei hoolitud. Selline suhtumine pärines palgasõdurite ajastust. Olukord pidi muutuma, kui hakati kohalikke talupoegi sõjaväeteenistusse võtma. Keiser andis valjud määrused noorsõdurite inimlikuks ja sõbralikuks kohtlemiseks. Neile ei tohitud teenistust raskeks ja vastumeelseks teha. Toit ja rõivastus pidid olema korralikud. Seetõttu tundis Austria sõdur end Preisi omaga võrreldes palju paremini. Olles rahvaarmastaja, suhtus Joseph lihtsõdureisse paremini kui ohvitseridesse. Väljateenitud aja järel oli igapäevane seisuse peale vaatamata, õigus edasijõudmiseks, auastme saamiseks. Vanaduse ja haiguse vastu olid nad enam-vähem kindlustatud: pooltööjõulistele muretseti vastavad kohad, eriti polit-

seiteenistusse ja tööjõuetud paigutati invaliidide kodudesse. Sõdurite lesed ja lapsed olid maksuvabad ja said õppeasutistest toetust. Keiser tegi üldiselt kõik, et luua riigile suurt, hästi õpetatud ja distsiplineeritud sõjaväge ja seda võimalikult vähese kuluga.

Üldeuroopalik poliitika, suurendatud sõjavägi ja võimas bürokratism nõudsid aga riigilt suuri rahalisi kulutusi. Eelarve korrashoid nõudis keisrilt suurt vaeva ja tähelepanu. Tal tuli korraldada riigi rahandust ja tõsta rahva maksujõudu tema materiaalsel olundil parandades. Joseph II-sel pole ainustki reformi, millel ei oleks fiskaalset eesmärki. Keisri kõik uuendused sündisid kokkuhoiu tähe all riiklikes huvides. Keisri palavaks sooviks oli riigi rahanduses kuidagi tasakaalu saavutada. Eelarvest pidi kinni hoidma. Kogu oma energiaga võitles Joseph eelarve tasakaalustamise eest, mis tal lõpuks 1786. a. ka õnnestus. Kuid Türgi sõda viis eelarve jällegi tasakaalust välja. Uuest sõjamaksust, assignaatide väljaandmisest jne. hoolimata tuli teha uusi laene. 3 a. kestev sõda maksis riigile 218 milj. guldnat ja ligemale pool sellest oli laenatud. Surmani võitles keiser, otsides abinõusid, kuidas riiki võlgadest vabastada.

Riigi peamiseks sissetulekuks olid maksud. Maksude kogumine oli varem privilegeeritud seisuste ülesanne, kuna uue administratiivreformi kehtima hakates kuulus see kuberneridele, kes määrasid ja kogusid makse oma ametnike kaudu. Otsesed maksud aga ei täitnud eelarvet pooltki, ülejäänud täideti kaudsete maksudega.

Joseph II valitsuse ajal täideti eelarve tegelikult küll kogu aeg mitmesuguste maksudega, kuid ta püüdis tulevikus kehtima panna seadust,

mille järgi kõik maksud oleksid asendatud ühe ja ühtlase maamaksuga. Seejuures lähtus ta füsiokraatide põhimõttest, et maa on ainuke loodusand inimeste toitlustamiseks. Maa on see allikas, millest kõik tuleb ja kuhu kõik tagasi läheb. Seepärast pidid kõik maksma makse ühtlaselt, seisuste peale vaatamata. Sellekohased ettevalmistused algasid: maad katastreeriti ja maksu suurus normeeriti selle järgi. 1789. a. ilmuv seadus, mis pidi sama aasta sügisel kehtima hakkama, määras kõik provintsid ja seisused maksustamisel üheväärseks. See füsiokraatlik projekt pidi tooma olulist paremust nii maksjaille kui ka riigile. Kuid see seadus ei pääsenud kehtivusele, kuna Josephi järglane Leopold seda ei teostanud.

Pidades põllundust kõige tähtsamaks tuluallikaks põllumajanduslikus Austrias, hakkas keiser ka maa parema harimise eest hoolitsema. Ta ei uskunud riikliku põllupidamise tululikkust, vaid lootis eramajandusest paremat; sellepärast siis ka suured riigimõisad tükeldati, müüdi või anti pikaajalisele rendile. Keiser parandas põllutöölistegi seisukorda, korraldades nende töö- ja elamistingimusi ja tasuta arstiabi andmist. Kõigil pidi riigis elamisõigus ja edasijõudmise võimalus olema.

Josephil oli suuresti südamel riigi tööstuse ja kaubanduse edendamise küsimus. Oma maa tööstuse huvides keelas ta välismaalt luksus- ja nende kaupade sisseveo, mida oma tööstus suutis valmistada. Riik aitas kõikjal kaasa uute tööstusharude ellukutsumisel, võimaldades välismailt sisse rännata meistreil, õppinud töölistel ja ettevõtjail, kes aitaksid arendada uusi tööalasid. Tsunftid, mis uues eluvormis iseenesest olid kadumisele määratud, said viimse hoobi Josephi

ajal, kes soodustas vaba võistlust. Igal oli vabadus valida elukutset; igauks võis töötada selles riigiosas, kus talle meeldis; kõik ametid, mis aga inimest toitsid ja riigile olid kasulikud, olid ühesuguses aus. Tööõppimisel kaotati senised tsunftiajast pärinevad kitsendused ja tõkestavad kombed. Rahvas, usk ja perekondlik seis ei tohtinud töötamisel olla olulised. Ainult mõningad üksikud tööharud olid riigi poolt privilegeeritud, muidu valitses kõikjal vaba võistlus. Valitsus aga teostas kontrolli nii toormaterjali kui valmisproduktide üle, et kõik sünniks seaduspäraselt.

Kaubanduse edendamiseks andis keiser kaupmeestele toetust ja soodustusi, ei andnud neile aga niisuguseid privileege ega monopole, mis oleksid võinud muutuda valitsusele koormavaks. 1784. a. kehtima pandud kaupade sisseveo keeld tõi kaasa tolliseadustiku, mis oli vali ja üksikasjaline, nagu kõik keisri seadused, mis määrasid viimase kui pisiasja kindlaks. Ka transiitkaubandus käis tolli alla. Kõik kontrolliti, tembeldati ja plommiti, et ära hoida seaduserikkumist ja konterbanti. Seejuures olid tolliametnikel suured volitused ja võimupiirid. Tolliseaduste rikkumine oli valjusti karistatav ja rikkujale vaadati kui suurimale roimarile. Tollid säilisid ka Austria üksikute provintside vahel. Kuid seejuures olid soodsamas olukorras Saksa provintsid, mille tööstuse ja kaubanduse edendamist keiser eriliselt silmas pidas. Oma riigi kaupade väljavedu soodustati ja eriseaduste elluviimisega katsuti saavutada, et välja veetaks võimalikult palju. Tähtsaimaks väljaveo-artikliks olid teras ja klaasesemed. Rauda väljavedu esines piiratud ulatuses, olenedes sellest, kuipalju jäi üle oma riigi tööstuse tarvitusest.

Kohtute reformeerimise alal oli juba Maria Theresia palju teostanud, kuid ometi oli siin veel väga palju puudulikku, vastukäivat ja ebaühtlast. Nende puuduste kõrvaldamine oli Josephi ülesandeks. Et teda eesmärkide taotlemisel abistas üksnes ametnikkond, siis kandsid tema kohtureformid bürokraatlikku tsentraliseerimise ilmet. Kõrgeima kohtuasutisena jäi püsima kohtuministerium kui kõrgeim keskasutus, millele allusid kohtud nii tsiviil- kui ka kriminaalasjus astmelises järjekorras. Apellatsioonikohtud teostasid alamkohtute üle ms. ka revisjoni ja kohtunike ning advokaatide eksamineerimist. Kohtud olid koosseisult kollegiaalsed. Nende liikmed, presidendi, tema abi ja assessorid, määras kohtuminister ametisse nagu tavalisi ametnikke. Esimese astme kohtuiks tsiviilasjus olid maakohtud (Landrecht), linnades — magistraadid ja kogukondades — mõisakohtud. Esimeste kompetentsi kuulusid riigilinnade-, kloostrite- ja mõisnikevahelised protsessid või nende protsessid teiste isikute vastu rahaasjus ja lääniasjad kui ka talupoegade protsessid mõisniku vastu, kuid mitte nende koormuste asjus. Nende kohtute liikmed määras riik, kes maksis neile ka palga. Linnade magistraadid olid juba enne Josephi administratsioonist sõltuvad ning ta jättis neile kohtufunktsioonid endiselt alles. Linn valis küll magistraadi liikmed, kuid järelevalvet teostas kuberner. Mõisakohtud jäid püsima. Mõisnikud määrasid siin ka nüüd kohtunikud ja maksid neile palga, kuid vandetootuse pidid nad andma siiski keisrile, mitte enam mõisnikule. Mõisakohtuile allusid kõik talupoegade protsessid peale nende, mis puudutasid kohustusi mõisa vastu ja mõisnike kuritarvitusi. Viimased kuulusid ringkonnaülema lahendamisi-

sele, kelle otsuse peale võis apelleerida isegi keisrile. Nii olid talupojad valitsuse otsese kaitse all, kuid ei omanud juriidilisel alal mõisnikuga võrdset õigusvõimet. Tsiviilkohtuid korraldades ei olnud keiser järjekindel ja ehkki ta taotles kohtute riigistamist ja administratsioonist lahutamist, ei viinud ta seda kõikjal läbi. Üldiste kohtute kõrval töötasid ka erikohtud, millele allusid üksnes eriasjad. Säilisid näit. ka sõjakohtud, kaubandus-, vekslikohtud ja merikohtud. Teisiti oli aga kriminaalkohtutega, millele allusid kõik seisused ühtlaselt, välja arvatud muidugi välissaadikud eksterritoriaalsel põhimõttel ja sõjaväelased, kellel oli oma kohus. See oli julgeks sammuks ja siin Joseph purustas feodaalsed traditsioonid täielikult.

1787. a. ilmus uus kriminaalkodeks, mille koostamine sündis kiiresti ja mis oli peaaegu Maria Theresia seadustiku Nemesis Theresiana korrigeeritud väljaanne. Seadustik koosnes kahest osast. Esimene osa käsitles süütegu üldiselt, kuna teine osa tegi seda liikide järgi. Seadused olid väljendatud lühidalt, selgesti, ktiivalt ja asjalikult. Süütegu, kui ta oli toimitud isiku poolt, kes oma tegude eest oli vastutav, oli karistatav kõikjal ja ühtlaselt. Karistus langes tegijale ja mitte perekonnale (erand oli ainult riiklikkude süütegude puhul). Uudsuseks oli karistuste alal surmanuhtluse puudumine. Surmanuhtlust lubati ainult sõja ajal. Karistuste rakendamise alal toimis keiser valgustusajastu põhimõtete järgi, kinnitades muuseas valitsuse kestel ainult ühe surmaotsuse. Kuid selle aja vaade, et surmanuhtlus pole humaanne, on vaieldav, sest selle asemele astunud sunnitöö polnud sugugi humaansem, vaid oli õigupoolest pikaajaline surnukspiinamine; siit võib järeldada, et

Joseph kui praktiline inimene ei tegutsenud mitte kaastundest, vaid hoopis reaalsemail kaalutlusil, leides sunnitöö riigi seisukohast kasulikuma olevat. Sunnitöölisi tavatseti saata Ungari soistesse aladesse, kus töötamine ja elu polnud muud kui piinlemine, nii et tavaliselt suri aastas peaaegu pool sealseist sunnitöölisest.

Teine liik karistusi oli türm raudus. Seda karistust kandvad roimarid pidid töötama kõige mustemail töil, tavaliselt tänavate puhastamisel. Vange võis pealegi veel keppidega ja nuutidega peksta ning häbiposti asetada. Kolmanda karistusliigi moodustas arest, mis oli kolmesugune: ajaline kuni 8 a., kestev — 15. a. ja pikaajaline kuni 100 a. Joseph oli vali ja armuta roimarite ja ühiskonnale kahjulikkude elementide vastu, mistõttu ta nende eest ei hoolitsenud.

Karistatav oli ka kahevõitlus ja seda just mõrvaga sama paragrahvi alusel. Enesetapukatseid püüti ära hoida hirmutamisega. Enesetapja laip viidi timuka poolt sellekohase tseremooniaga linnast välja ja maeti surnuaia taha, kusjuures kristlik matus oli keelatud. Enesetapu ebaõnnestumisel paigutati isik kas hullumajja või türmi, kuni ta veendus, et oli toiminud ülekohtuselt riigi ja Jumala vastu.

Politseiliseks süüteks peeti keelatud arstimate müüki, kiiret sõitu, sanitaarmääruste rikumist, avalikus kohas rahurikkumist, metsavarust, hasartmänge jne. Nende eest karistati aastase vangistusega või 50 vitsahoobiga. Eksimusi usu vastu, mis varem olid karistatavad piinrika surmaga, karistati nüüd ainult arestiga.

Kriminaalseadustiku järel ilmus ka kriminaalkohtupidamise seadus, milles keiser vabastas kohtu asjaarutamise keskaegsest formaalsusest. Asja arutamises pidid kehtima seaduspärasus, kii-

rus, loogiline käik ja kaebealuse inimlik kohtlemine. Kaebealusele anti süüdistusprotokoll lugeda ning tal oli survevaba küsimustele vastamise võimalus ja apelleerimise õigus.

Tsiviilkoodeksis oli eriti hästi välja töötatud perekonnaõigus, mis sisaldas ka uudsusi. Selles vaadati esmakordselt Austrias abielule kui era-vahekorrale, mille lahutus ei allunud kirikule, vaid kodanlikule esimese astme kohtule. Perekonnaõiguse järgi peeti samuti esmakordselt vallaslapse seaduslike lastega üheõiguslikeks. Vallasemadele anti alimentide nõudmise õigus, ning lapsed, nii pojad kui tütreid, olid üheõiguslikud pärijad.

Kuid mitte kõikjal oma provintssides ei õnnestunud keisril kohtu- ja õigusreformi teostada. Peale Saksa provintsside õnnestus see täielikult veel Lombardias, mujal aga üksnes osaliselt.

Mis puutus eesõigustatud seisustesse, nagu seda olid aadel ja vaimulikud, siis esines keiser nende suhtes eesõiguste vastasena. Ta kaotas nende eesõigustatud seisundi kohtu ja administratsiooni alal, võttis neilt omavalitsuse ja samastas nad teiste seisustega seaduse ees ning makustamise suhtes ja painutas nad tsentraliseeritud bürokratismi alla. Kuid ta ei suutnud siiski murda nende ühiskondlikku positsiooni. Keskajast säilinud aupaistet ei saanud korrapealt kaotada ning see polnudki keisrile hädavajalik, niikaua kui see tema võimule ohtlikuks ei muutunud.

Selleks, et eesõigustatud seisuste õigusi samastada talupoegade omaga, oli esmajoones tarvis murda nende majanduslik üleolek. Feodaal-aadlike käes, kes selleks olid saanud esiisade teenete abil, olid laialdased maa-alad ühes pal-

jude talupoegadega, kes neile töötasid ja kelledest sõltus nende olemasolu. Talupoegade olund Joseph II laialdases riigis ei olnud kõikjal ühesugune. Austria Madalmais oli sunnismaisus väheste eranditega kadunud. Kehtis liikevabadus ja kohustused mõisa vastu olid kindlaks määratud. Nende majanduslik olukord polnud just vilets ja mõisnik juba hoolitses oma huvides, et neil riigimaksud poleks suured. Maapind oli viljakas ja rahvas tööarmastaja. Reformid siin polnud hädavajalikud. Saksa provintssides olid aga erandlikus olukorras Tiroomi talupojad, kes nii nagu nende naabrid šveitslased olid vabaduse säilitanud. Et Tiroomis ei olnud suurpõllundust, siis ei olnud siin ka pärisorjust. Talupojad allusid otseselt keisrile. Ülejäänud provintssid vajasid aga agraarreformi. Keiser Josephi esimeseks sellekohaseks sammuks oli pärisorjuse kaotamine. Kaotamist põhjendas ta põllunduse kasulikkusega, areneva tööstuse vajadusega, inimese loomuliku mõistusega ja inimarmastusega. Talupojal pidi olema liike-, abiellumis- ja töövalimisevabadus, ta pidi vabanema mõisniku eestkoste ja omavoli alt ja samuti ka alandavast mõisniku käe suudluse ja tema ees põlvituse kohustusest kui pärisorjuse viimasest tunnusest. Kuid jäid püsima teoorjus ja endised kohustused mõisa vastu. Talupoja eksimused olid karistatavad ihunuhtlusega. Muud karistused ja piinamised aga olid keelatud ja talupoja ja mõisniku vahekorrd kuulus ringkonnaülema kontrolli alla. Kuid talupoeg jäi mõisnikust majanduslikult ja osalt ka juriidiliselt endiselt sõltuvaks, sest maa kuulus ikkagi mõisnikule ja talupoeg pidi alluma mõisa politseile.

Korraldust nõudsid veel talupoegade maaga varustamine ja nende kohustuste reguleerimine.

Olgugi et keiser pooldas väikemaapidamist ja talupoegadele maa andmist, ei julgenud ta lõplikku sammu astuda ja maareformi teostada, kartes puutuda eraomandust. Talude ostmine pidi toimuma vaba kokkuleppe alusel. Kuid olles vaesed, ei suutnud talupojad neid osta ja riik ei tulnud ka laenuga appi. Seevastu kindlustas keiser maapidamise õiguse talupojale. Teda ei tohtinud mõisnik ära ajada tema seniselt maalt ilma küllaldase põhjusega ega tohtinud talundit mõnele teisele edasi anda ega mõisastada. Talupojast sai seega pärandusõigusega maarentnik. Talupoja vabastamise kõrval reguleeris keiser ka nende kohustusi mõisa vastu, määrates kindlaks teoorjuse päevad, andamite hulga ja metsa ja vee kasutamise õiguse, millest mõisnik pidi kinni pidama; vastasel korral langes ta karistuse alla. Seadusega lubati teoorjus ja teised loonusandamid üle viia raharendile. Viimases nägi keiser aga senise põllumajanduse aluste muutumist, sest mõisad, jäädes raharendi alusel ilma tööjõust, peaksid maa välja jagama ja nii tekiksid rohkearvulised talud, väikemaapidamised, mis oli keisri ideaaliks. Siin lähenes keiser jällegi füsiokraatlikule teorialle, väites maa kuuluvust sellele, kes teda harib. Talupoeg kui tegelik maamajandaja ja riigimaksude kandja pidi omama maa kasutamiseks ka ainuõigust. Sissetulek maapidamisest pidi siis ka ainsaks maksualuseks olema. Kogu talupoja sissetulekust pidi temale jääma 70 %, kuna ülejäänud osa pidi minema maksudeks riigile ja mõisnikule, kummalegi võrdselt.

Kõik sellekohased seadused pidid kehtima hakkama 1789. a. sügisel, kuid hiljem andis keiser veel aastase pikenduse üleminekuks uuele korrale, mis aga ka siis ei teostunud reformikavade kokkuvarisemise tõttu. Nagu näeme,

pole ka siin reformid täiesti põhjalikud. Kohustusi mõisa vastu korraldati, kuid ei kaotatud, vaid nad viidi üle rahalisele alusele ja vähendati. Talupojast sai küll maarentnik, kuid mitte täielikult kontrollivabaks oma maatükil. Needki seadused ja korraldused käisid teatud osa taluperemeeste kohta, kuna neist vaesem kiht jäi endiselt mõisniku meelevalle alla, ja neid oli küllalt palju, Määrimaal näit. üksi üle miljoni.

Ka Ungari talupoeg vabastati pärisorjusest ja temast sai pikaajaline või põlisrentnik. Siingi tegi keiser palju, kuid mitte kõike, et mõlemaid pooli seaduse ees üheväärseks tõsta.

Aadli ja vaimulikega ei tehtud üheväärseks ka kolmandat seisust, linnakodanlust. Keisri demokraatlikud püüdlused ei ulatunud linnadesse. Oma protektsionistlikus süsteemis püüdis ta küll linnakodanike hüveolu tõsta, kuid tegelikult seisis see vaid tsunftide ja omavalitussüste nõrgendamises. Ta jättis linnad reformide suhtes vaeslapse ossa. Keiser ei hoolitsenud ka linna vaesema kihi eest, pidades seda ülearuseks, mitteproduktiivseks, ja ta taotles nende arvulist vähendamist nende seast nekruteid võttes, et säästa talupoega kui ainust tõelist maksu maksjat.

Saksa provintside, Böömi ja Ungari linnadelt ei võetud nende viimast õigust — saata deputaate maapäevale ja komitaatide koosolekuile, kuid see ei osutunud ka tarvilikuks, kuna kolmas seisus ei omanud seal küllaldast mõju ja võimu oma esindajate vähearvulisuse tõttu. Põhjuseks oli, et Saksa provintside ja Ungari linnadel ei olnud moraalset ega materiaalselt jõudu enesele parema positsiooni võitmiseks. Nad polnud selliseks vaimseks keskuseks nagu samal ajal Prantsusmaa linnad, kus tegutsesid valgustusajastu vaimu-

suurused. Neis ei arenenud ka selline suur ja mõjukas kodanlaste kiht nagu Madalmaade linnades. Linnad olid siin vaesed, väikese elanikearvuga ning keisrile ohutud. Nad allusid kergesti riigi bürokraatia mõjule ega etendanud mingit poliitilist osa.

Josephi kirikureformid olid hämmastavalt kaugeleulatuvad, tekitades nii oma riigis kui ka välismaal suurt imetlust ja mitmesuguseid oletusi nende põhjuste kohta. Mõned kaasaegseist arvasid, et keisri kirikureformid olid mõjutatud valgustusfilosoofiast, kuna teised uskusid, et jansenistidest ¹⁾. Loomulikult tundis keiser mõlemaid õpetusi ja need aitasid teatud määral tema sellekohaseid vaateid kujundada ja paavsti kuurivastast vaenu süvendada. Kuid ei sa ütelda, et reformid oleksid saanud neilt algtouke. Riigi hüved ja monarhi ainuvalitsuslik tahe olid kirikureformidele siiski tähtsaimaks toukejõuks. Eesmärgiks sai siin kiriku alistamine riigile. Sellele lisandusid veel rahalised huvid. Kloostrite ja kirikute varanduste sekulariseerimine, ordude sulgemine ning kiriku vabastamine Rooma mõju alt — need kõik olid ette võetud, et raha ei voolaks riigist välja. Reformid, mis teostati kiriku alistamiseks riigile, võtsid kirikult kõik teised ülesanded peale tema otseste ülesannete: hoolitseda hingeõnnistuse, ristiusu dogmade säilitamise ja ka kiriku sisemise distsipliini eest. Kõik muud ülesanded pidid kuuluma ilmlikule võimule. Mitte sallides teist võimu enese kõrval, oli keisri esimeseks vajaduseks kindlaks

¹⁾ Jansenistideks nimetati neid, kes pooldasid hollandi katoliikliku usuteadlase C. Janseni rajatud usulist voolu, mis esile tõstis Augustinuse õpetust, eriti õpetust predestinatsioonist.

määrata paavsti võimupiirid. Sellekohase seadusega keelas ta paavsti igasuguste keeldude ja käskude kehtivuse ilma riigi nõusolekuta. Osa võimu, mis senini kuulus paavstile, andis keiser riigivõimule alistatud piiskoppidele, kes võisid iseseisvalt ilma paavstita otsustada dogmaatilisi ja usulisi küsimusi, teostada järelevalvet alamate vaimulikkude üle ja neid ordineerida; nad võisid ka lubada kloostri vaimulikkudel vaimulikust seisusest lahkuda ja kanoonilises õiguses keelatud sugulusabielusid. Paavsti poole võidi tulevikus pöörduda üksnes keisri nõusolekul. Nii tagastas keiser piiskoppidele nende esialgsed õigused, tehes neist sõnakuulelikud riigiametnikud, kes pidid andma vande riigile. Piiskoppe nimetas ametisse valitsus, kuna paavst võis neid vaid kinnitada. Võimu suurenemise eest, mis oli piiskoppidele küllaltki ahvatlev, kaotasid nad oma senised sissetulekud, saades vaid riigilt palka. Kirikute ettevõtted ja asutised, kui need sissetulekut andsid, võeti neilt ettekäändel, et piiskopid on küllalt koormatud rahva hingedõnnistuse eest hoolitsemisega.

Säärasel reformitud katoliku kirikul, mis oli alistatud riigile ja saanud rahvuslikuks, oli aga veel üks suur vaenlane, nimelt mungaordud kui paavstivõimu suurimad liitlased. Maria Theresia kloostrireform oli vaid põgusaks katseks ja andis tulemusi üksnes Lombardias, kuna Joseph lahendas nüüd selle küsimuse lõplikult. Keisri arusaamise järgi olid kloostrid ja nende ordud riigi seisukohalt kahjulikeks asutisteks. Vaimulikud ja mungad omasid suuri sissetulekuid ja muid hüvesid, kuid ei andnud riigile selle eest midagi kasulikku. Olles sageli ebamoraalsed ja laisad, demoraliseerisid nad ühiskonda oma halva eeskujuga. Osa kloostreist ja nende koondistest ei

olnud üldse iseseisev, vaid allus välismaal asuvaile ordudele. Nüüd seati kõik kloostrid riigi otsese kontrolli alla ja nad pidid alistuma piiskoppidele. Keelati ka kloostrite igasugune ühendus välismaiste emakloostritega ja ordudega. Abt ja prior pidi valitama omamaalaste, mitte välismaalaste hulgast. Munkade arvu vähendamise eesmärgiga hakati kloostrisse astumisele kitsendusi tegema ja noviitside arvu piirama. Hoopis halvasti kohtles keiser neid klostreid, kus elati ainult Jumala teenimisele ega tehtud ühiskonnale midagi kasulikku. Need suleti. Mungad ja nunnad pidid kas maalt hoopis lahkuma või hakkama eraisikuiks või harilikeks vaimulikeks. Austria mais oli väga palju rikkaid klostreid. Mõned kloostrid olid peaaegu vürstkondade suurusel. Kuid paljud neist olid ka võlgades. Kui kloostrite varandused Austria pärusmais olid üle võetud ja nende võlad tasutud, jäi sellest järele ainult $\frac{1}{4}$ kogu sekulariseeritud varandusest. See raha läks religioonifondi, kust maksti pensioni endistele munkadele ja osalt kasutati kirikuasjade, hoolekande ja hariduse korraldamiseks. Austria pärusmais sekulariseeriti kokku 359 kloostrit, neist 276 meeste ja 83 naiste oma. 1789. a. lõpuks oli religioonifondis umbes 18 milj. guldnat, peale selle veel riigistatud maid. Joseph, kes oli põhimõtteliselt riigipõllunduse vastu, püüdis nende maade müümist kiirendada, nii et sageli müüdi maad alla hinna. Mail olevad hooned osalt müüdi, osalt aga asutati neisse võõrastemaju, haiglaid ja kasvatusmaju. Vallasvara müüdi, samuti osa kirikuriistu, kuna osa anti külakirikuile.

Edasi võeti käsile ka piiskopkondade ümberkorraldus. Need piiskopkonnad, mis osutusid liiga suurteks, vähendati ja uusi kirikuid asutati

juurde. Mõisad, mis võtsid kirikute ehitamise enese peale, said patronaadiõiguse. Kuid uute kirikute asutamisega suurenes ka vajadus preestrite järele. Nende ettevalmistamiseks asutati vaimulikud seminarid, ja nimelt 1783. a. seaduse järgi igasse provintsi üks. Uute vaimulikkude ettevalmistamisel tuli taotleda kahte eesmärki: teha neist usklikke hingekarjaseid ja ustavaid riigiteenijaid. Samal ajal pandi kehtima ka uus jumalateenistuse kord, kaotati protsessioonid ja palverännakud, vähendati kirikupühasid ja lihtsustati matusetalitust.

Kirikureformi teostades pani keiser kehtima ka ususalivuse, mis oli olnud tema nooruseunistuseks. Usud pidid seaduse ees olema võrdsed. Muu-usulised said õiguse koduseid jumalateenistusi pidada. Kus oli aga enam kui 100 perekonda, seal võidi ka oma kirik ehitada, kuigi ilma kelladeta ja sissekäiguta tänavalt. Muu-usulised võisid omale ise valida vaimuliku, asutada kiriklikke koole ja abielluda ka katoliiklastega, mis senini oli keelatud. Muu-usulised said nii poliitilistes kui ka kodanlikes õigustes võrdseks katoliiklastega. Sellekohased seadused pandi kehtima riigi kõigis osis. Muidugi ei sündinud selliste seaduste andmine ja kehtimapanek korraga, vaid suurte eeltööde järel.

Ka Joseph II üldine kultuurpoliitika kandis tsentraliseerimise ja ilmlikustamise ilmet. XVIII sajandil kehtis põhimõte, et kool kuulub riigi juhtimise alla. Juba Maria Theresia tegi palju hariduselu vabastamiseks vaimulikkude mõju alt. Joseph oli aga neis küsimusis resoluutsem. Muuseas Josephile oli iga teadusala ja haridusasutis üksnes niivõrd tähtis, kui võrd see suutis riigile kasu tuua. Koolide administ-

ratiivne korraldus jäi endiseks. Endiselt jäi hariduse alal kõrgemaks keskasutiseks õuekoolikomisjon, provintssidesse koolikomisjonid ja ringkondadesse ringkonna kooliülemad. Bürokratia abil võttis valitsus oma kätte nii kõrgema kui ka kesk- ja alghariduse juhtimise. Ülikoolid kaotasid oma autonoomia. Neile vaatas keiser kui tulevaste ametnikkude ettevalmistusasutistele, mitte aga kui teaduslikele institutsioonidele. Keisri sellekohased vaated olid lihtsad: noored inimesed, kes ülikoolis õpingud lõpetanud ja riigis kohti ei saa või ei taha saada, on kasutud alamad. Ülikooli ümberkorraldusel ei pööratud ka nüüd tähelepanu filosoofiateaduskonnale, mida ei peetud tarvilikuks ega omaette teaduskonnaks, vaid üksnes ettevalmistavaks astmeks teistele praktilistele teaduskondadele, nagu see oli olnud juba keskajast peale. Kõige olulisemateks ja tähtsamateks teaduskondadeks said õigus-, usu- ja arstiteaduskond.

Kõik erakoolid, mis ei vastanud üldsuse nõuetele, suleti. Sama saatuse osaliseks said ka privilegeeritute õppeasutised, sest sealt ei võinud tulla riigile kasulikke alamaid. Õpilaste meelsuse ja eriti nende usu üle oli keiser valvel, pidades usku tähtsaks kasvatusvahendiks, sest kooli ülesandeks oli ju anda ausalt mõtlemaid, kõlblaid alamaid. Sellepärast valvati õpilaste järele, mis sageli muutus otse spioonimiseks. Karistus koolis pidi aga olema säärane, et see ei alandaks tulevase täiusliku ühiskonna liiget. Peksmine kadus gümnaasiumidest ja selles suhtes oli Austria üks esimesi riike.

Kuid armsaimaks reformiobjektiks hariduse alal oli Josephile siiski rahvakool. Ta arvas, et lugemine, kirjutamine ja arvutamine on igaühele tarvilik ja lootis koolidest väljuvat mõist-

likke ja kõlblaid noori, kes oma tööarmastuse, ausate mõtete ja jumalakartlikkusega muudavad ümber ka teised ühiskonnaliikmed. Seepärast pidi rahvakool olema oma ülesande kõrgusel ja pidi kehtima üldine koolisundus, mida küll tegelikult ei teostatud. Keiser tegi õigusega kõik nende inimeste ühiskondliku taseme tõstmiseks, kes temale tundusid olevat tarvilikud. Kui keiser hoolitses õpetajate eest, siis vaid sellepärast, et nad olid temale maasoolana vajalised. Niisugusest vaatepunktist lähtudes suhtus ta ka teistesse haridusallikaisse. Ehkki tol ajal ajakirjandus ei omanud nii palju tähtsust kui meie ajal, olid ajalehed siiski küllaldaselt laia levikuga ühiskonna arvamiste kandjad. Joseph ei hinnanud ega arvestanud ajakirjanikke kui inimesi, kes kirjutavad raha eest. Kui nad aga muutusid riigile ohtlikuks, siis sulges ta ajalehed ja saatis ajakirjanikud maalt välja.

Mis puutus trükivabadusse, siis keiser Joseph isiklikult pooldas seda. Vabadus siin oli tema ideaaliks juba noorpõlves, sest ta võitles siis innukalt selles küsimuses ema vastu, kuid isevalitsejaks saades koges ta varsti, et seda on võimatu teostada monarhistlikus ja laostunud sisekorraga riigis. Viini tsensuuril olid laialdased võimupiirid. Järel- ja eeltsensuuri teostati kõikide teaduslike, ilukirjanduslike ja usuliste trükitoodete üle, et kas neis ei esine midagi riigi-, usu- ja kõlblusevastast. Iga pisem või tühisemgi trükitud paber, mis tsensuuri loata ilmus, konfiskeeriti ja karistus neil puhkudel oli karm. Josephi valitsuse lõpu poole, kui üldine olund oli äärmiselt rahutu ja keisri isik vihatud, suurenes ja kõvenes trükitoodete järelevalve märksa enam.

IX.

OPOSITSIOON JOSEPH II REFORMIDE VASTU.

Nagu nägime, teostas keiser Joseph II terve rea kaugeleulatuvaid ja moodsaid reforme kõigil valitsemisaladel. Keisri reformide poolt olid peamiselt intelligents, osa valgustusfilosoofiast innustatud võimukandjaid, alamametnikud, osa alamrahvast ja üldse need, kellede majanduslik olukord keisri reformide tõttu tunduvalt paranes. Kuid peab kohe ütlema, et veel suurem arv oli neid, kes kõigele uuele olid vastu, kelle huve ja veendumusi keiser riivas ja kes ägedalt protesteerisid. Eriti suur oli opositsioon Ungaris ja A. Madalmais, kus protesteeriti isegi nende reformide vastu, mis tundusid olulistena ja otse hädavalalistena. Siin peitusid opositsiooni põhjused hoopis sügavamal. Rahvastik oli enam arenenud, rohkem oma õiguste ja vabadustega harjunud ja iseteadvus oli suurem kui Austria teistes osades. Kui nende senist korda muuta püüti, siis leiti oma õigustes puudutatud olevat ja oldi valmis nende kaitseks võitlema. Nad ei tugenud mitte üksnes oma ajaloolistele õigustele, vaid argumenteerisid sageli isegi valgustusajastu filosoofia mõistetega, leides monarhistliku ja despotilise valitsuskorra mõistuse vastu olevat ja mitte kooskõlas loodusõigusega.

Seisusliku omavalitsuse kaotamisega, germaniseerimise tendentsiga ja uue ametkonna ja asutiste loomisega tekitas administratiivreform kõikjal riigis opositsiooni. Saksa provintside ja Böömi protestid mõningate erinevustega omavalhel olid sihitud peamiselt omavalitsuse kaotamise

vastu, leides aastasadu kestnud privilegeeritud seisuste osavõttu administratsioonist õigustatud olevat. Uus kord tundus seisustele vägivaldne, ebaõiglane ja riigile otse kahjulik. Saksa keele ametliku keelena kehtimapaneku, politseivõimu ja uue ametkonna vastu protesteeriti vähem. Austria pärusmais oli rahvas enam harjunud pimesi täitma valitsuse korraldusi, ja ametnikkude kõikvõimsus oli tavaline nähtus. Ka ei toimunud siin sellist suurt ja järsku üleminekut, sest neis provintssides oli juba Maria Theresia teostanud sellesuunalisi reforme. Seepärast polnud ka siin opositsioon sügav ega laiaulatuslik nagu Ungaris ja Austria Madalmais.

Josephi püüe liita kogu oma monarhia rahvaid üheks riigirahvaks kutsus esile kohaliku patriotismi. Kõikjal rõhutati, et seda ja seda esisade ajal ei olnud ja seda ei tule lubada. Teisest provintsist tulevale ametnikule vaadati kui ebasündsale sissetungijale, kui välismaalasele. Keele pärast oli opositsioon eriti suur Ungaris, kus sakslasi vihati ja kardeti, et Viini valitsus oma ametnike kaudu haarab kõik võimu, asetades ungarlased tšehhidega samale tasemele. Vaenulikkusest, protestidest ja kaebustest hoolimata, mida keiser nimetas naeruväärseiks deklamatsioonideks, määras valitsus tähtaja, millal üle minna saksakeelsele asjaajamisele. Et protestid tulemuseta jäid, kestis rahulolematuus Viini valitsuse vastu edasi ning selle loomulikuks järelduseks oli rahvustunde tõus. Esmajoones väljendus see rahvarõivaste ja -kommete uuesti tarvitusele võtmises. Senini oli ungari keel isegi tuliseimate isamaalaste juures halvustatud, kuid nüüd hakati korruga rahva keelt rääkima. Isegi senini haritud kihtides tarvitusel olev ladina keel pidi ungari keele ees taganema. Kõik,

mis kuidagi rahvapärane oli, sai moeasjaks. Kõige välismaise vastu tekkis põlgus.

Opositsioon tekkis ka politseikorralduse vastu. Maria Theresia ajal, kes ise oli kompromissile kalduv ja taktiline, ei suutnud karm politseiline kord veel rahvasse süveneda. Politseiga aga Josephi ajal ei suutnud lodev, seadustest möödahiiliv, aeglane ja mõnusustele kalduv rahvas leppida. Proteste tekkis siin õieti kahel rindel. Privilegeeritud seisused, kes olid aastasadu harjunud, et neile kõik on lubatud ja et määrused, mis üldise korra ja julgeoleku alal kehtivad, ei käi nende kohta, tundsid end seisuslikus uhkuses äärmiselt solvatud olevat nende samastamisest massiga. Teiselt poolt ei suutnud jällegi eriti ungarlased ja madalmaalased leppida areteerimistega, spioonimistega jne., mis tundusid neile lubamatutena ja nende õiguste ja vabaduste rikkumistena. Opositsioon polnud suunatud ainult asutiste, vaid ka ametnikkude kui despotismi tööriistade vastu, keda nimetati türannideks miniatüüris.

Ka ametnikud ise polnud rahul uue olukorraga. Neilt nõudis keiser palju, nende ülesanded olid rasked ja vastutusrikkad ja riigiteenistus iseenesest polnud kuigi ahvatlev. Palga ja pensioniga ei oldud rahul, sest sellest piisas vaevalt elamiseks. Ainult alamametnikud ja riigiteenijad, kes senini ei saanud elamisväärset tasu ega pensioni, olid väga tänulikud keisrile nende olukorra parandamise eest.

Seisuslike korpatsioonide opositsioon ei jäänud tulemusteta. Valitsus pidi lõpuks mööndusi tegema. Austria Madalmais kaotati revolutsiooni järel a. 1791 administratiivsed uuendused. Ungarlased ja poolakad ei tarvitse- nud minna revolutsioonini, sest keiser andis

enne järele. Leopoldi ajal hakkas kehtima kõigis provintsidel Maria Theresia aegne kord.

Keisri sõjaväesse puutuvad reformid leidsid vähest pooldamist ja arusaamist rahva, kõrgema seltskonna ja sõjaväelaste eneste poolt. Keisri isikut peeti sõjaasjanduses vähekompetentseks. Pahaks pandi tema iseloomujoont igasse pisi-asse tungida, kõigega isiklikult tegelda ja kõike ise korraldada, mis mõnegi ürituse puhul tundus lausa kahjulik. Kogu opositsiooni keskuseks oli Josephi tsentraalse tähtsusega sõjaväereform — konskriptsioonisüsteem. Esmajoones arvustati sõjaväeringkondi, mis olid võrdsed maa-alad, kust võrdselt nekruteid võeti, kuigi kõik ringkonnad polnud ühtlaselt asustatud. Selline ülekohtune nõue tuli nähtavale eriti sõja ajal, kus mõni väeüksus kaotas enam kui teine ja nii nõuti mõnelt ringkonnalt enam nekruteid kui teiselt. Talupoegadel lasus nekrutite andmine, mõisnikel konskriptsioonilehtede pidamine ja ohvitseridel nende kontrollimise raskus, mispärast kõigil oli põhjust nuriseda. Eriti mõisnikud ei saanud rahul olla kehtiva konskriptsioonisüsteemiga, leides selle olevat ebaõiglase ja ebaratsionaalse, sest nad kaotasid osa oma tööjõududest ega saanud enam ka nekrutite andmist oma soovide kohaselt otsustada.

Kui võrrelda Austria majanduslikku olundit ja elanikkonna maksukoormat teiste riikidega, kas või tollaegse Prantsusmaaga, siis võib õigusega väita, et Austria oli palju soodsamas olukorras. Austria rahvaarv oli peaaegu võrdne Prantsusmaa omaga, kuid maksu üldsumma vähem. Rahva maksuvõime oli ka parem, välja arvatud Galiitsia ja Böömi, kus rahvas oli vaene ja maksud tundusid rasked. Kuid olukord muutus 1789. a. sõja mõjul. Igast provintsi hakkas

kostma kaebeid ja kõrgemad seisused kurtsid oma rikutud eesõiguste pärast. Uus maamaks tundus vastuvõtmatu, hävitav ja ebaratsionaalne nii maksjaile kui ka ametnikele, kes seda pidid sisse nõudma. Keisrit hoiatati talupoegade ruineerimise pärast. Kõik teoreetilised pool- ja vastuvaidlused nii suuliselt kui kirjalikult, ajalehis ja brošüürides, tegid asjale enam kahju kui kasu. Ärevus ja rahulolematuus valitses kõikjal, ja asjaosalised olid valmis vastupanule. Keiser aga lükkas kõik vastuvaidlused tagasi. Aasta lõpul kokkutulnud maapäevad olid häälestatud lausa keisrivaenulikult.

Ka keisri majandusreform ei leidnud küllaldaselt määralt vastuvõtmist. Teoreetiliselt pooldasid seda küll paljud, kui aga selle teostamisele asuti, oldi vastu. Samasuguse saatuse osaliseks sai ka keisri kaubanduspoliitika. Mõned nõudsid sise- ja väliskaubanduse täielikku vabadust, kuna teised jälle teatud kaupadele kaitset, tollivabadust, kindlaid hindu jne. Tahtes rikastuda, nõudsid vabrikandid enestele rohkem õigusi ja soodustusi; käsitöölised ja tsunftid olid rahulolematud, leides end ruineerituna. Madalmaade ja Tiroomi transiitkaubandus kannatas kõrgete tollide ja ametnike karmuse pärast, ning karistused leiti olevat valjud ja ebaõiglased. Isegi Josephi riigimaademüük tekitas vastuolu: kõrgemad seisused nurisesid, et nende esindustelt pole seks nõu küsitud. Keisri finants- ja majanduspoliitika tulemuseks oli tühi riigikassa, suured võlad ja suurendatud maksud. See muutis madalmaalased mässuliseks ja teised provintsid rahulolematuks. Halvim oli aga see, et mitte üksnes privilegeeritud seisused polnud rahul, vaid ka alamrahvas, kelle kasuks keiser oli oma reformid kavatsenud.

Mitte ükski Joseph II reformidest ei leidnud nii palju pooldajaid ega äratanud nii vähest vaenu kui kohtureformid. Kõik kohtuministeeriumi ja sellekohaste komisjonide liikmed ja ametnikud olid nende reformide innukad poolehoidjad ja teostajad. Samuti ootas rahvas ja ajakirjandus huviga seaduste kehtimapanekut. Kuid hoopis vaikselt ei läinud see siiski. Juba reformide kehtimapaneku viisi vastu iseenesest protesteeriti, sest ka see oli sündinud ilma seisuste esinduste nõusolekuta. Loomulikult ei meeldinud aadlikkudele, et kõik seisused on seaduse ees üheõiguslikud. Keiser Leopold, kellele need nõudmised ette kanti ja kes kõigis teistes Josephi reformides mööndusi tegi, ei andnud siin järele, jättes kehtima Josephi-aegse korra.

Josephi seisuslikud reformid kutsusid esile tugeva ja ägeda opositsiooni nii mõisnike kui talupoegade poolt. Kuid seda reformi toetas riigi arenenum kiht.

Talupoegade vabastamise ja raharentnikeks muutmise reformidega täitus keisri kauaaegne unistus. Halb oli aga seejuures, et selle reformi vastu olid reforme teostavad ametnikud. Paljud ametnikest olid ise suurmaaomanikud või nendega tihedalt seotud ja nad töötasid ning protestisid kogu aeg nende reformide vastu. Kõik ei läinud ka nii, nagu reformide pooldajad uskusid, lootes talupoegade peatset rikastumist ja maksuvõime tõusu. Tegelikult muutusid talupojad rahutuks, kuna nad ei tahtnud enam kanda mingit kohustust mõisa vastu. Tavalise talupoja psühholoogilise käigu järgi ei usutud enam mõisnikku, arvates, et see nõuab neilt endisi kohustusi ülekohtuselt, kuna keiser neid kõigist on vabastanud. Isegi Saksa provintssides, kus rahvas oli sõnakuulelikum ja alistavam, tekkisid rahutused, mille

mahasurumiseks tuli valitsusel tarvitada isegi sõjaväge. Eriti rahutu oli 1789. aasta, mil kehtima pidi hakkama uus maamaks.

Oluline aga oli see, et talupoja majanduslik olukord üldiselt siiski aeg-ajalt paranes. Seetõttu hakkasid nad ka orienteeruma oma olukorras ja üldises elukäigus, huvituma sellest, mis sündis nende ümbruses ja kaugemal. Nad said pikapeale aru, mis keiser oli tegelikult nende heaks teinud. Böömimaal rippus iga talu seinal keiser Joseph II kotkanäoline, terav-sinisilmaline profiilis pilt, mida austati suure ja sügava hardumusega. Nende reformide saatus oli ka tublisti parem kui teistel, sest protestidest hoolimata ei andnud Leopold siin palju järele, kuid Ungaris oli ta sunnitud kaotama kõik mööndused peale talupoegade vabastamise.

Suur ja laiaulatuslik oli opositsioon ka keisri kirikureformide vastu. Reformid sellel alal olid eriti rohked ja üks tähtsam ja haaravam kui teine. Et Joseph kiriku reformimisel nii lühikesel ajavahemikul suutis siiski nii palju korda saata, olenes palju paavsti järeleandlikkusest ja kiirusest, millega keiser neid teostas. 1782. a. tuli paavst Viini, et keisriga tekkinud vahekorda lahendada, sest reformid olid teostatud temalt nõu küsimata, kuid paavst sõitis tagasi, nii nagu tuli, ning keiser saavutas oma järeleandmatusega nagu näilise tunnustuse sellele, mis ta seni oli teinud. Konfliktid paavstiga olid korduvad ja küllalt pahaendelised, kuid Joseph oskas siiski parajal ajal näilist kompromissi sobitada, jättes paavstile tema kõrgeima hingekarjase positsiooni.

Olukord muutus tublisti, kui Austria Madalmaad olid valmis monarhiast lahku lööma, kui Türgiga õnnetu sõda tekkis, kui keiser haiges-

tus ja ta autoriteet kõikjal langes; siis palus Joseph paavsti Madalmaade-konfliktis vahendajaks, lubades seal tühistada kõik mässu põhjustavad poliitilised ja kiriklikud reformid. See oli juba Kanossas-käiguks XVIII saj. mõttes.

Mis aga kiriku opositsiooni tugevaks tegi, oli see, et vaimulikkudega liitusid ka ilmlikud seisused. Aadlikud võitlesid vaimulike poolt ja need omalt poolt toetasid ilmlikkude seisuste taotlusi. Kloostrite sekulariseerimisele vaadati kui üldisele omandiõiguse rikkumisele, ususalливusele ja vaimulike seminaride asutamisele kui privilegeeritud seisuste eesõiguste hävitamisele. Austria pärusmais ei oldud küll põhimõtteliselt ususalливuse vastu, kuid see siiski ei meeldinud, et muu-usulised said samad õigused kui katoliiklased. Kõrgemate seisuste ja vaimulikevaheline side huvides ja maailmavaates oli nii tihe, et samal ajal võib rääkida mõlemate opositsioonist kui ühisest liikumisest, eriti tuli see nähtavale Austria Madalmaais ja Ungaris.

Keisri ja valitsuse seisukohta pooldasid linnade jõukad klassid, kes polnud neist reformest riivatud, ja vabameelsed ringid, kelledelt seda nõudis tolle aja arusaamine. Kodanlikes haritud majades hakati suhtuma kõigesse kriitiliselt ja filosoofiliselt, arvustades privilegeeritud seisuste tagurlust, omakasupüüdlikkust ja vaenulikkust kehtima pandava ja mõistuspärase vastu. Kuid linna vaesem klass, kelleni ei ulatunud vaimsed mõjud, jäi endiselt truuks katoliiklaseks, kes ei sallinud muu-usulisi enda kõrval. Talupojad, kes samuti midagi ei teadnud uutest vaateist, nägid keisri reformes ainult vanade usukommete rikkumist ja muutusid vaenulikuks, eriti vaimulike agitatsiooni mõjul. Ususalливusest suutsid nad samuti vaevalt aru saada, sest

nad olid harjunud aastasadu protestante vihkama, ja nüüd oli neil raske järsku ümber orienteeruda.

Ajakirjanduse ja valgustusajastu vaimus haritud ringide sümpaatia kuulus kirikureformidele, kuigi ka siin puudus ühtlane arusaamine ja üksmeel. Josephi kirikureformid jõustusid ajal, mil teoreetilised arutlused kiriku ja riigi vahekorra, munklusest, kultuse tähtsusest, ususallivusest jne. käsitlemist leidsid. Nüüd oli võimalus näha neid teooriaid ka teostatult, ja „valgustatud“ pidasid keisrit selles suhtes oma meheks, kes nende teooriaid rakendas tegelikku ellu, ja rohkearvuline välis- ja omamaa ajakirjandus astus välja keisri kirikureformide kaitseks. Nende arvates oli keiser osutanud ühiskonnale määratu suure teene, vabastades tema arenemist tõkestavaist jõududest, katoliku vaimulikkude mõju alt. Haritud maailm vihkas eriti munke, kellede kätte kogunesid suured maised varandused ja kes, omades majanduslikku jõudu, mõjutasid oma lähemat ümbrust. Samuti meeldis neile kiriku alistamine riigile, mis neile tundus mõistuspärasena, sest toitja peab olema toidetava üle. Populaarne oli valgustatute juures ususallivus. Keisrile kõlasid selle eest kiidu- ja ülistuslaulud kui inimsõbralikule, suurele ja targale monarhile ja kaugelenägijale poliitikule ning üldsuse hüvede eest võitlejale. Kuid kiidukooris kõlas ka dissonantse ja see tuli kuuldavale seal, kus seda kõige vähem kardeti — „valgustatute“ eneste seas. Ühed neist leidsid, et keiser on teinud siiski liiga vähe, poolele teele peatuma jäädes. Teised pidasid Austrias kehtivat ususallivust vaid illusoorseks, mitte-katoliiklaste saatust kolidaks, vastavaid seadusi puudulikeks jne.

A. Madalmais pääses pärast Josephit võidule

tugev katoliiklik reaktsioon ja Leopoldi-aegne vaimulikkond allus jälle endiselt paavstile. Teisiti oli Austria pärusmais ja Ungaris. Leopold oli Josephist poliitilisel alal küll konservatiivsem, mitte aga kiriklikul. 1790. aastal Viini tulles, leidis ta siiski olevat tarviliku vaimulikke millegagi rahuldada, lubades neil kaitseda kato-litsismi kui ainsat õndsaks tegevat usku. Lubas kirikul jällegi maid omandada, kaotas nende üle ilmliku kontrolli, andis hariduselu üle järele-valve neile jne. Kuid ta ei lubanud tagasi seku-lariseeritud kloostreid ja varandusi, ei kaotanud religioonifondi jne., ja mis oluline — ta ei kao-tanud ususallivust.

Hariduselu alal oldi peamiselt selle riigis-tamise ja bürokratiseerimise vastu. „Valgusta-tud“ nõudsid hariduse alal täit vaimuvabadust, kuna privilegeeritud seisused jälle protestisid oma eesõiguste rikkumise ja koolide riigistamise pärast. Leopold muutis ka siin palju, kuid olu-lised reformid jäid siiski saksa mais püsima, hoi-des koolid vabad kõrgemate seisuste mõjust.

Keisrit süüdistati ühelt poolt tsensuuri val-juses, kuna teiselt, konservatiivse elemendi poolt jälle selles, et ta on kirjanikele ja ajakirjandusele liiga palju vabadust lubanud. Josephi järglane, Leopold igatahes kõvendas tsensuuri, kuid eriti tugev reaktsioon järgnes Franz II ajal, mil kee-lati kõik, mis kandis „valgustatu“ ilmet.

X.

TAGASIVAADE.

Nii lootusrikkalt, kui keiser Joseph II oma elukäiku algas, niipalju kui temalt ta vaimuan-nete, võimiste ja teadmiste järgi loota võidi, ni-

melt et temast saab oma aja suurim ja tähtsaim valitseja, kes kunagi on olnud keiserlikul troonil, seda õnnetum ja tagajärjetum oli tema lõpp — täielik kaotus ja kokkuvarisemine kõikidel aladel.

Üksikuna, mahajäetuna ja suurte valudega lõppes teorikka Austria monarhi elu, keda saatus näis määranud olevat riiki vastu viima uuele, moodsale ajale. Kõik, mida ja keda ta armastas, kõik, mida ta hindas, selle kaotas: elav oma loomult — ta ei võinud oma elu lõpul enam liikuda; ilma tegevuseta mitte suutes olla — ta suutis lõpu lähedal vaevalt veel paberile alla kirjutada; võimukas ja vali — ta nägi enese ümber vaid mässu, rahulolematust, suutmata neid kõrvaldada; ihaledes kuulsust — ta hävitas oma sõjaväe; sügavalt üldsuse hüvele andunud — ta tundis, kuidas kõik teda maha jätsid. Surre ei ümbritsenud teda armastatud omaksed nagu Maria Theresiat, vaid orjalikud, kohustusest sunnitud sünged näod. Ta suri kaotajana 20. veebr. 1790. a. Josephi järel sai troonile tema vend Leopold, kes, nagu mainitud, paljud tema reformid likvideeris.

Kirjanduses on võrreldud Josephi tegevust sageli Prantsuse revolutsiooniga, milles on ka osa tõtt. Keiser ise pidas Prantsuse revolutsioonääre enda plagiaatoreiks. Seisuste üheõiguslikkus seaduse ees ja maksude suhtes, surmanuhtluse kaotamine, talupoegade vabastamine, paavstivõimu vähendamine, kloostrite sekulariseerimine, ususallivus, rahvahariduse eest hoolitsemine, tsensuuri andmine ilmlikesse kättesse — see kõik ühtub revolutsioonaaegsete nõuetega ja laseb keisrit pidada entsüklopedistide poolehoidjaks ja õpilaseks. Kui aga teiselt poolt vaadata tema poliitilist tegevust, tema despootilist

käitumist rahvaga, mis on vastuolus rahvavõimu mõistega, ja kui meelde tuletada tema kõrget välismaakaupade maksustamist, inimeste sunnitööle saatmist, mis oli surmanuhtlusest halvem, kohtu- ja administratiivvõimu haaramist riigi kätte, talupoegade jätmist mõisapolitsei alla, katoliku usu tunnistamist ainsaks õndsaks tegevaks usuks, hariduse ja teaduse andmist ametnike kontrolli alla ja ajalehtede sulgemist, siis näeme, et siin ei saa juttugi olla valgustatud filosoofia dogmatismist, vaid see kõik sündis absolutistliku monarhia võimu tõstmise huvides. Keiser oli küll dogmaatik, kuid lähtus seejuures riigideest, ja ta oli fanaatik — üldsuse hüvede taotlusis.

Josephile heideti ette just dogmatismi ja kiirust, millega ta reforme teostas. Kuid vaevalt seisis viga selles. Ajaloo vältel on küllalt olnud isikuid, kes samaselt on toiminud, kuid nende reformid jäid püsima, näiteks kas või Vene keiser Peeter I, kellega ajaloos on ka mitmeti kõrvutatud Joseph II. Kahtlemata olid tema dogmatism ja reformide kiirus opositsiooni põhjusteks, mitte aga nende ebaõnnestumiste põhjusteks. Igasugune uuendus, olgu see ka väga tarvilik, kasulik ja hädavajalik, tõi esile opositsiooni. See on ka aru saadav, kui arvestada olusid ja seda viisi, kuidas reforme teostati. Opositsioon iseenesest polegi igakord ohtlik, kui riik seisab oma võimu ja mõju kõrgusel, kui ta on suuteline uuendusi teostama, kui tal on küllaldaselt jõudu end maksma panna. Võit on tavaliselt seal, kuspoolel seisavad materiaalsed ja moraalsed jõud. Josephi olukorda vaadeldes näeme, et need jõud olid vastaseil. Opositsioonil oli moraalseks jõuks sügavalt puudutatud rahvustunne, pühaks muutunud privilegid ning püüd vaba-

dusele. Opereerides nende õigustega, olid vastased valmis võitlema oma eluliste huvide eest, mida taheti riivata. Võideldes *pro patria et libertate*, ei unustanud nad ka oma materiaalseid huve, oma ühiskondlikku positsiooni ja poliitilist võimu. Teiselt poolt oli keisri vastu ka osa valgustatud, kes innustatud keisri reformidest, nõudsid temalt veel enam. Konservatiivsed kihid ja vaimulikud võitlesid oma ohustatud eesõiguste eest. Mida aga võis Joseph sellele vastu panna? Ainult veendumuse oma õiguses, kuid viimane oli veel vaieldav, sest privilegeeritud seisustele näis see ainult keisri isikliku tahtena ja nende arvates oli see vastuolus nii jumala kui inimeste seadustega. Keisril polnud edu ka välispoliitikas, mis oleks olnud oluliseks vastukaaluks riigi seesmisele käärimisele. Ühiskonna arvates oli sõjavägi kaotanud keisri süü tõttu. Vaenlane ähvardas riigi piire, ja keisri diplomaatilised kombinatsioonid lõppesid fiaskoga. Kui keisri poolt oleksid olnud materiaalsed jõud — eeskujulik bürokratism, hästi organiseeritud rahandus ja, mis peaasi, hästi distsiplineeritud sõjavägi —, siis poleks opositsioon midagi tähendanud. Seejuures tuleb arvestada, et opositsioonil olid hästi organiseeritud asutised seisuste esinduste, komitaatide, seimikute ja provintside staatide näol ja vaimulik hierarhia, mis ei jäänud ilmlikust taha. Ka raha oli neil ja sõjavägegi võisid nad saada Preisist. See kõik andis opositsioonlastele iseteadvust, vastupanuindu ja järeleandmatust.

Häda seisis ka selles, et Austria polnud ühtlane riik, vaid koosnes paljudest osist. Kaotus polnud ju täielik püramis, kus reformid olulistes osades jäid püsima. Et opositsioon siin saavutas võidu, oli vaid ajutine nähtus. Teine olukord oli aga Ungaris ja Austria Madalmaais.

Ungaris ei olnud Josephi võim küllalt tugev, sest kuninga-võim oli seal tugevasti piiratud juba XIII sajandil. Seal oli riigipäeval ja komitaatidel seadusandlik võim, rahvas karastatud aastasadu kestnud võitluses türklastega, sõjakas ja iseteadev. Ungarlased uskusid oma õigusse, protestisid ja kui see ei aidanud, olid valmis haarama relvi. Nende sõjavägi oli valmis üle minema omade poole ja sellepärast oli Joseph sunnitud reformid tagasi võtma.

Madalmais oli opositsioon veel tugevam. Keiser riivas oma reformidega kõikide seisuste huve ja eesõigusi ning solvas nende rahvustunnet. Rahvas laskus täie julguse, uhkuse ja fanaatilisusega võitlusse oma kodumaa ja usu eest ja pidas seda võitlust oma pühaks kohuseks. Ka materiaalselt olid madalmaalased tugevad: linnad ja kloostrid olid rikkad ja sõjavägi võitlusvalmis. Keisri sõjaväes olevad madalmaalased läksid mässajate poole üle, ametnikud põgenesid ja provintsi staadid olid suutelised organiseerima uut valitsust. Ka siin polnud võitlevad pooled võrdsed ja nõrgem pool keisri näol pidi järele andma.

Üldiselt kaotaja ossa jäänud, on Joseph II ometi oma ajastu taustal huvitav ja suur isikuna, ja valgustusaja monarhidest, kes XVIII saj. ajaloolises arengus moodustavad üsna tähtsa faasi, on Joseph II selgejoonelisem ja puhtakujulisem näide.

Kasutatud kirjandust.

- Arneth, A. R.*, Maria Theresia. IV—X. Wien, 1870—1879.
- Maria Theresia und Joseph II ihre corespondens. I—III. Wien, 1867—1880.
- Criste, O.*, Kriege unter Kaiser Joseph II. Wien, 1904.
- Menzel, A.*, Kaiser Joseph II u. d. Naturrecht. Zeitschrift f. öffentl. Recht. I Bd. Leipzig, 1919—1920.
- Meusel, J. G.*, Über Kaiser Joseph II. Leipzig, 1790.
- Митрофановъ, П.*, Политическая дѣятельность Юсифа II. Записки истор.-фил. факультета Императорскаго СПб. Университета. 1905.
- Wiedemann-Warnhelm, A.*, Joseph II. Licht u. Schatten aus s. Leben. Hist. Jahrb. 37. Bd. München, 1916.
- Wolf A.*, Oesterreich unter Maria Theresia, Joseph II u. Leopold II. Berlin, 1884.
- Voltelin, H.*, Die naturrechtlichen Lehren u. d. Reformen d. 18. Jahrh. Hist. Zeitschrift. Bd. 105, 1910, Bd. 106, 1911. München.
- Uhlierz, I.*, Handbuch der Geschichte Oesterreichs u. s. Nachbarländer Böhmen u. Ungarn. Bd. I, II. Graz, Wien, Leipzig, 1927—1930.
- Kaser, K.*, Geschichte Europas im Zeitalter des Absolutismus u. d. Vollendung des modernen Staates. Stuttgart, 1923.

SISUKORD.

	Lk.
I. Austria ajalooline taust	5
II. Valgustatud absolutism	11
III. Maria Theresia	21
IV. Josephi lapsepõlv ja noorusaastad	35
V. Joseph Maria Theresia kaasvalitsejana ja keisrina	58
VI. Keiser Joseph II isevalitsejana	101
VII. Keiser Joseph II välispoliitika	109
VIII. Keiser Joseph II reformid	122
IX. Opositsioon Joseph II reformide vastu	148
X. Tagasivaade	157
Kasutatud kirjandust	162

KESK-EUROOPA

XVIII sajandi
viimasel veerandil

Austria võidetud maad:

- Galiitsia - 1772
- Bukoviina - 1775
- Innviertel - 1779

- Nr. 48. ... ed peavoolud. — *L. Ljunglund jt.*
 „ 49. Lühike eesti ajakirjanduse ajalugu. — *H. Helm.*
 „ 50. Eesti Kroonika 1935. — *H. Tammer, J. Janusson jt.*
 „ 51. Lühike eesti raamatu ajalugu. — *Jaan Roos.*
 „ 52. Inglased ja Inglismaa. — *André Maurois.*
 „ 53. Sport ja kehaline kasvatus. — *A. Klumberg.*
 „ 54. Eesti ühiskond. — *Ed. Laaman.*
 „ 55. Eesti rahvakunst. — *Tiiu Kadak.*
 „ 56. Lood filosoofia ajaloost I. — *Will Durant.*
 „ 57. Maailmaruum ja tähed. — *A. Kipper.*
 „ 58. Naine ja naisliikumine. — *Vera Grüntal-Poska.*
 „ 59. Korporatiivne ühiskond. — *Juhan Vilms.*
 „ 60. Euroopa ja maailmapoliitika. — *Gr. Bienstock.*
 „ 61. Lood filosoofia ajaloost II. — *Will Durant.*
 „ 62. Eesti Kroonika 1936. — *H. Tammer, A. Palm jt.*
 „ 63. Eesti majandus. — *Janusson, Joa, Krepp jt.*
 „ 64. Lühike maailma ajalugu I. — *H. G. Wells.*
 „ 65. Lood filosoofia ajaloost III. — *Will Durant.*
 „ 66. Läti kultuurilugu. — *M. Pukits.*
 „ 67. Hüpnos ja sugestioon. — *A. Kronfeld.*
 „ 68. Lühike maailma ajalugu II. — *H. G. Wells.*
 „ 69. Eesti ürgaeg. — *R. Indreko.*
 „ 70/71. Kirjad emale I—II. — *Dr. med. W. Stekel.*
 „ 72. Käekiri ja iseloom. — *F. Wittlich.*
 „ 73/74. Abielu ja armastus. — *A. Elango.*
 „ 75. Eesti Kroonika 1937. — *H. Tammer, R. Paris jt.*
 „ 76/77. Tänapäeva Saksamaa. — *Laaman ja Kahkra.*
 „ 78. Tänapäeva Ameerika. — *H. Mäelo.*
 „ 79. Kirjad emale III. — *Dr. med. W. Stekel.*
 „ 80. Önnelikud skandinaavlased. — *E. Schreiber jt.*
 „ 81. Lühike maailma ajalugu III. — *H. G. Wells.*
 „ 82/83. Lood filosoofia ajaloost IV—V. — *Will Durant.*
 „ 84. Nüüdse Hiina alused. — *A. E. Marand.*
 „ 85/86. Inimesetundmine. — *Prof. A. Adler.*

SOODUSTATUD TELLIMISTINGIMUSED.

12 eri raamatut Kr. 9.—, 6 eri raamatut Kr. 5.—, 3 eri raamatut Kr. 2.75, 1 raamat Kr. 1.—; 12 eri raamatu hinda Kr. 9.— võib tasuda osakaupa: Kr. 3.50, 2.50, 2.—, 1.—.

Tellides maksta raha posti jooksvale arvele nr. 20-36 ja kirjutada tellimine rahakaardi lõigendile. Jooksvat aasta-kaiku võib tellida ajakirjana postkontoritest, raamatukauplustest, Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmeestelt ja

EESTI KIRJANDUSE SELTSILT TARTUS.

VALE

mailing

HIND 1 KR. 50 S.